

Personeelsvertrekken in dubbel brede huizen en buitenplaatsen

Een onderzoek naar het gebruik en indeling van dienstvertrekken in voorname woonhuizen

Gereconstrueerde keuken in het Hodshon Huis te Haarlem

Eerste lezer: Prof. Dr. K.A. Ottenheym
Tweede lezer: Drs. P. Rosenberg
Student: M.T.C. van den Bos
Studentnummer: 3683842

Inhoudsopgave

1)	Voorwoord.....	3
2)	Inleiding.....	4
3)	Personeelsleden en hun activiteiten.....	5
4)	Drie thema's.....	7
5)	Gedrukte bronnen.....	9
6)	Huizen van Philip Vingboons.....	16
7)	Achttiende-eeuwse woonhuizen.....	29
8)	Huizen van Abraham van der Hart.....	38
9)	De voorbeelden van Charles Normand.....	48
10)	Poppenhuizen.....	52
11)	Een overzicht.....	55
12)	Conclusie.....	57
13)	Bronnen.....	62

1) Voorwoord

In 2012 begon ik in opdracht van Vereniging Hendrick de Keyser met de voorbereiding van de restauratie van de begane grond van het Hodshon Huis te Haarlem, niet wetende waar dit toe zou leiden. Het huishouden van een dergelijk groot woonhuis en de bijbehorende vertrekken voor het personeel waren voor mij compleet nieuw. Spoelkeuken, kookkeuken, mangelkamers, turfhokken en waterkelders stonden allemaal op oude tekeningen aangegeven maar waren grotendeels in de jaren negentig verdwenen. Het was dit startpunt dat zorgde voor een bijzondere interesse in deze vertrekken en het bijbehorende gebruik hiervan.

Met hulp van collega's, en met name drs. N. Smit, is het plan gevormd om een complete reconstructie van deze dienstvertrekken te maken. De werkzaamheden zijn in maart 2014 afgerond en alle dienstvertrekken zijn weer herkenbaar aanwezig. Hierdoor is het huis met de representatieve verdieping weer compleet.

Tijdens een studiedag over historische keukens, georganiseerd door de Stichting Het Nederlandse Interieur in samenwerking met Vereniging Hendrick de Keyser op 22 maart 2013, werd mij duidelijk hoe weinig er bekend is over dienstvertrekken. Het onderwerp voor mijn afstuderen heeft zich hier gevormd.

Graag wil ik van de gelegenheid gebruik maken om mijn docenten te bedanken voor de begeleiding die ik van hen heb ontvangen. Mijn directe begeleider, prof. dr. K.A. Ottenheym en tweede lezer dr. P.T.E.E. Rosenberg, in het bijzonder. Daarnaast dank ik mijn collega's, familie en vrienden die mij in dit gehele proces hebben bijgestaan. Rest mij niets meer dan een ieder veel leesplezier toe te wensen.

Mark van den Bos

2) Inleiding

In deze scriptie worden de verschillende locaties van personeelsvertrekken van voornamelijk woonhuizen en buitenplaatsen tussen de periode van 1600 tot 1850 vergeleken. Voor de woonhuizen wordt gekeken naar de stadshuizen gebouwd op een dubbel perceel, een zogeheten dubbel breed huis. Huizen gebouwd op een dergelijk dubbel breed perceel hebben vaak een plattegrond met een blokvormige opzet waarin de ruimten in een kruisvorm zijn verdeeld met in het midden de gang. Van de gebouwde huizen heb ik het onderzoek beperkt tot Amsterdam en de regio's, Kennemerland en langs de Vecht, waar het populair was om een buitenplaats te bezitten. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw lieten voornamelijk kooplieden in deze buitengebieden een buitenplaats bouwen. De buitenplaatsen langs de Vliet heb ik buiten het onderzoek gehouden. Overige huizen die zijn meegenomen in dit onderzoek komen uit boeken van diverse architecten en bouwkundigen.

Het dubbel brede huis is goed te vergelijken met een buitenplaats omdat de plattegronden overeenkomsten hebben. De plattegrond van het dubbel brede huis had in het voorste gedeelte aan weerskanten van de gang een zijkamer. Achter dit gedeelte bevond zich de trap met nog twee vertrekken. De buitenplaatsen van dit type waren net iets breder waardoor men aan de achterzijde drie vertrekken kon realiseren. De middenkamer sprong aan de achterzijde vaak vierkant of veelhoekig naar buiten. De plattegrond van het dubbel brede huis werd tot aan het einde van de negentiende eeuw gebruikt voor zowel stadshuizen als buitenplaatsen.¹

De culturele en architectonische wisselingen, die hebben plaatsgevonden vanaf de zeventiende eeuw tot het midden van de negentiende eeuw, hebben hun weerslag gehad op het personele apparaat en daarmee ook op het gebruik van de beschikbare vertrekken in beide huistypen. In de stad verdween namelijk in een aantal gevallen de bordestrap aan de voorzijde. Hierdoor verdween de aparte entree naar het souterrain dat voornamelijk door het personeel werd gebruikt. Daarbij trad er ook een verandering op in de vloerniveaus. Het gebruikelijke huis met souterrain en bel-etage veranderde in een type met een begane grond en eerste verdieping. Het gevolg was dat bewoners en personeel dezelfde entree gebruikte en dat bewoners ook vertrekken in gebruik namen op dit vloerniveau.

Een uitgebreide studie naar deze ontwikkeling en positionering van deze personeelsvertrekken in dubbel brede huizen en buitenplaatsen ontbreekt in de Nederlandse literatuur. In deze thesis wordt onderzoek gedaan naar de invloed van de verschuiving van de vloerniveaus in de periode van circa 1600 tot 1850 op de personeelsvertrekken en het gebruik ervan bij dubbel brede huizen en buitenplaatsen.

In dit onderzoek staan daarom drie thema's 1) *positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond*, 2) *voorzieningen in de huishouding* en 3) *de huishoudelijke routing* centraal.

Voordat ik deze drie thema's behandel is het van belang te om kort te beschrijven welke personeelsleden zich in een huishouden konden bevinden en wat hun individuele activiteiten waren.

---

¹ R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam, Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, pp. 72-73.

3) Personeelsleden en hun activiteiten

De verantwoordelijkheid van het personeel in de periode 1600 tot 1850 die behandeld wordt in deze scriptie is op de eerste plaats de voedselbereiding. Hierbij was niet alleen belangrijk om een goede kok in dienst te hebben, ook een goede tuinman was onmisbaar. De tuinman zorgde namelijk voor de voedselproductie. Naast voedselproductie diende het huis ook schoon gehouden te worden door de dienstmeiden en moesten de knechten zorgen voor het onderhoud van het huis en verzorgden zij de paarden.

De kok

Over de kok is weinig bekend. Het kookboek *De verstandige kok* (1677) geschreven door Marcus Doornik geeft slechts een overzicht van de gerechten die in de zeventiende eeuw werden klaargemaakt. Zo werd er taart van kalfstongen gemaakt en kon er gevulde zwanenhals op het menu van een koud buffet staan. Tevens werd er een beschrijving gegeven van hoe men een goed fornuis moest metselen.

Wel zijn er een aantal voorbeelden waar de kok een eigen vertrek had, *de kokskamer*. Deze bevond zich nabij zijn werkplek, de keuken. De voorbeelden hiervan worden in hoofdstuk 8 nader toegelicht.

De tuinman

Pieter de la Court (1664-1739) schreef in 1737 *Byzondere Aenmerkingen over het aanleggen van pragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*. Hierin benoemd hij het beroep van tuinman als één van de eerste vaste personeelsleden behorende tot het huishouden. Hij was betrokken bij de aanleg van het landhuis en bleef het onderhoud doen totdat hij hier te oud voor werd. In dat geval kon hij leiding geven aan jongere krachten, aan wie hij het vak leerde. Per maand gaf De la Court een beschrijving van de werkzaamheden in de moestuin. Zo moest men in februari de grond omspitten en was het de tijd om enkele bomen te planten. In mei was het de tijd om te zaaien voor kropsla.

De tuinman had vaak een eigen woning had aan de rand van het terrein nabij de tuinen. Naast de praktische reden dat hij hierdoor dichtbij zijn werkplek woonde, zat hier echter nog een andere zeer doordachte reden achter. Door de tuinman afgelegen te laten wonen werd de kans verkleind om te worden afgeleid en had hij meer aandacht voor de gewassen. Ongehuwde tuinmannen waren volgens De la Court beter in hun vak. Zij hadden niet de last van hun vrouw en kinderen, *die waren als onkruid voor de gewassen*. Hierdoor liep de tuinman minder kans op haperingen, zoals ontrouw en dronkenschap. *Ten waere zwaere last van kinderen hem daer toe noodzaekte, welke kinderen, behalven dat daer door de Tuinvrouw voor den Eigenaer van geen dienst zal zyn, gemeenlyk veel ontrust baeren, en aen vrugten en teere gewassen zoo beschadende als het ongedierte zyn.*² Een goede tuinman was van groot belang, kreeg daarom goed betaald en had daarom ook een betere plek met meer comfort op het terrein. Het relatief hoge salaris en het eigen huis moesten ervoor zorgen dat een tuinman integer bleef, zich niet te goed deed aan de vruchten uit de tuin en zorgde voor een goede productie.³

De huishouding

Naast de bereiding van voedsel en het reinigen van kleding en dergelijke was het personeel ook verantwoordelijk voor het onderhouden van de roerende goederen en het casco onderhoud. Hollandse huishoudens stonden bekend om hun properheid. In 1795 verscheen het boek *De ervaren en Verstandige Hollandsche Huyshoudster* door N.T. Gravius. Hierin staan aantekeningen van een *Huys-moeder*. Om een huishouden proper te houden hield men naast de dagelijkse schoonmaak ook een grote schoonmaak en leerde men diverse manieren om glaswerk glanzend te krijgen. Wekelijks moest het zilver worden gepoetst, messen geslepen en werden ruimten extra schoongemaakt met een 'grote beurt'.

Jaarlijks moesten daken, goten, schoorstenen, schilderwerk, rioleringen en beerputten worden gecontroleerd. Een dergelijk opgesteld schema voor het interieur is te lezen in het boek *Onderhoud van Huis en Huisraad* door M.E. Leliman-Bosch en C.J.W. van der Ploeg-Deggeller (zie afbeelding 10).⁴ In het boek worden de werkzaamheden zeer gedetailleerd beschreven. Van het luchten van kamers, en hiervoor de planten te verwijderen, tot het verwijderen van diverse vlekken uit stoffen en zelfs houtwormbestrijding.

LIJST VAN HET WEKELIJKSE WERK.

	WEEK I	WEEK II	WEEK III	WEEK IV	WEEK V	WEEK VI
Maandag	Vuile was helpen uitzoeken en verzenden. Badkamer opknappen. 's Middags klein-goed wassen en mevrouw helpen de schone was op te maken.	Kelder opknappen. 's Middags klein goed wassen of ander werk. Badkamer opknappen vervalt omdat grote beurt volgt.	Als Week I.	Badkamer opknappen. Kelder grote beurt.	Als Week I.	Badkamer opknappen. Werkkast grote beurt.
Dinsdag	Strijken. Messen onderhouden.	Grote beurt badkamer. Messen slijpen. Strijken.	Als Week I.	Grote beurt dienstbodenkamer. Messen slijpen.	Als Week I.	Zolderbeurt. Messen slijpen.
Woensd.	Trappen, portalen, privaten schoonmaken. Zilver poetsen.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.
Donderd.	Eetkamer.	Zitkamer.	1e grote slaapkamer.	Eetkamer.	2e grote slaapkamer.	Kleine slaapkamer, logerkamer opknappen.
Vrijdag	Keukenkachel poetsen. Extra-opknappen aan de slaapkamers, b.v. ramen zemen of vloer wrijven, nachtkastje uitnemen. Messen onderhouden en keukenkasten opknappen.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.
Zaterdag	Buitenwerk en gang. Keuken schoonmaken.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.	Als Week I.

N.B. Mevrouw heeft de zorg voor de kinderen. Zij ver stelt. Komt de was aan kant thuis, dan heeft de dienstbode meer tijd voor andere extra werkjes.

↓ Eten voor Donstag klaar maken.

Afbeelding 2: Lijst van de wekelijkse werkzaamheden.

² P. de la Court *Byzondere Aenmerkingen over het aanleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 21.

³ De la Court 1763 (zie noot 2), pp. 221-229, 251-264, 313,317.

⁴ M.E. Leliman-Bosch en C.J.W. van der Ploeg-Deggeller, *Onderhoud van Huis en Huisraad*, Rotterdam 1935, pp. 208, 210-211, 216-249.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Naast deze lijst van het wekelijkse werk worden er diverse functies beschreven.

- Een keukenmeisje: haar hoofdtaak was koken en het schoonhouden van de keuken en de kelder. Indien zij tijd over had dan had zij secundaire taken zoals messen slijpen en het wassen van klein wasgoed.
- Het tweede meisje: zij hield over het algemeen de rest van het huis schoon. Indien er kinderen in het huis waren dan vervielen haar schoonmaakwerkzaamheden aan het keukenmeisje en verzorgde zij de kinderen.
- Het linnenmeisje: zij dekte, diende en droeg zorg voor de was. Hierbij hoorde ook het verstel- en naaiwerk.
- Een dagmeisje: hielp de vrouw des huizes of de kamenier met de werkzaamheden en kon dus verschillende taken uitvoeren.
- De oppasser: sleep de messen, poetste de schoenen, droeg brandstoffen en in sommige gevallen was hij ook verantwoordelijk voor de tuin.
- De vaste huisknecht: had dezelfde taken als de oppasser, maar deed 's middags de voordeur open, stookte de kachels, wreef de parketvloeren op en klopte zware tapijten uit.

Hoewel dit boek is geschreven in 1935 geeft dit toch een beeld over de omvang van deze huishoudelijke werkzaamheden en geeft het inzicht in de verschillende huishoudelijke functies.

Het getekend dagboek dat Christiaan Andriessen (1775-1846) bijhield in de periode 1 januari 1805 en 16 december 1808 geeft ook een beeld van personeelsleden en hun activiteiten in het begin van de negentiende eeuw. Op enkele dagen tekende hij ook personeelsleden die aan het werk waren, zie afbeelding 3-8.

Niet al het personeel sliep in het huis. Het aantal vertrekken dat men ter beschikking stelde aan het personeel geeft daarom geen compleet beeld van het aantal personeelsleden. In boedelinventarissen staan soms de kamers beschreven, vaak met meerdere bedden, maar deze ruimten werden niet altijd genoemd. Om toch een beeld te scheppen van het aantal personeelsleden van een huishouden zijn quotisatiekohieren geraadpleegd. Eén voorbeeld hiervan werd in 1742 geheven om de in 1740 uitgebroken Oostenrijkse Successie oorlog te financieren. Nederland werd op grond van haar verdragsverplichtingen meegezogen in deze oorlog tussen Oostenrijkse en Engelse zijde en aan de andere kant Frankrijk. Het kohier uit 1742 is geheel uitgewerkt door het Genootschap Amstedamum in 1945. Uit dit document is onder andere ook op te maken over hoeveel dienstbodes men beschikte. Een dienstbode genoemd in het kohier kon zowel een man als vrouw zijn en geeft geen uitsluitsel over de functie van het personeel. Hoewel er in de economie veel schommelingen waren geeft dit document volgens de auteur wel een 'normaal' beeld weer.⁵ In totaal werden er op de Herengracht 190 huizen belast. Dit waren niet alle huishoudens omdat niet iedere beroepsgroep, bijvoorbeeld defensie, werd belast. Dit gebeurde op basis van inkomen en totaal aan bezittingen. Gemiddeld hadden deze 190 huishoudens twee tot drie dienstboden en verdienden zij 7250,- gulden per jaar. Grootverdieners waren onder andere Louis Trip (1605-1684), Burgemeester met een inkomen van 50.000 per jaar, 7 dienstboden, 1 buitenplaats, 1 koets en 4 paarden. Andries Pels was één van de bewoners die het meest per jaar verdiende. Als

⁵ W.F.H. Oldewelt, Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742 deel 1, Amsterdam 1945, p.5.

rentenier verdiende hij 70.000 per jaar, bezat hij 1 buitenplaats, had hij 7 dienstboden, 1 koets en 4 paarden. J. Six (1618-1700) was postmeester en had de meeste dienstboden (10) tot zijn beschikking. Hij verdiende echter minder (45.000 per jaar) dan de twee voorgaande voorbeelden, maar het aantal dienstboden was waarschijnlijk ook afhankelijk van en verschillend per beroep.

Tijdelijk personeel

Het was belangrijk om bij het inhuren van dagloners een goede opzichter te hebben. Daarbij adviseerde De la Court om geen paarden te huren en zeker niet het paard en wagen te laten bedrijven door de eigenaar. Een eigenaar zou het paard veel te veel laten rusten en minder zware karren laten te trekken. Dit gold ook voor kruiers en laders, dit moesten geen vrienden van elkaar zijn omdat de lader de kruiwagen minder vol zou doen. Eigenlijk waren ingehuurde krachten er volgens De la Court op uit om hun luiheid en verwaarloosde tijd te bedekken. Aannemers hadden een ander nadeel; zij probeerden meer werk te verzetten dan mogelijk was. Zo kon het dat de aarde hierdoor niet voldoende was omgespit en nog te grote stukken bevatte.⁶

Afbeelding 3-8 van boven naar onder:
3: dienstmeid sorteert de was op zolder
4: dienstmeid reikt paraplu aan
5: zeven dienstboden wijzen bruid aan
6: dienstmeid lapt de ramen
7: Dienstmeid doet boodschappen met kind op de arm
8: dienstmeid doet het ochtendwerk

⁶ De la Court 1763 (zie noot 2), pp. 43-45.

4) Drie thema's

1) Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond

In de periode 1600-1850 bevonden de vertrekken van het personeel zich over het algemeen niet op de hoofdverdieping van het dubbel brede huis, maar in de kap van het huis of in het souterrain. Met name in het semi- ondergrondse gedeelte vonden de meeste activiteiten van het huishouden plaats. De keuken vormde het hart van het huishouden met hier omheen meerdere functionele dienstruimten afhankelijk van de grootte van het huis.

Het verschil tussen huizen met een bordestrap, een souterrain en een bel-etage en woonhuizen met een begane grond en daaronder een kelder was een tweede entree. De huizen met een stoep hadden een aparte ingang, onder de trap, voor het personeel. Huizen zonder bordestrap hadden een entree die door personeel, bezoeker en bewoners werd gebruikt.

De bordestrap werd in vele gevallen vanaf het midden van de achttiende eeuw niet meer toegepast, waardoor het personeel haar aparte entree aan de voorzijde verloor. De buitentrap verdween, omdat de stad Amsterdam restricties had opgelegd aan de maximale hoogte. De maximale hoogte van de bordestrap werd door Amsterdam tot op een duim per gracht en van straat tot straat bepaald.⁷ Bewoners hadden graag zo min mogelijk last van inkijk vanaf de straat. Daarom zat men, in de representatieve vertrekken aan de voorzijde, graag hoog.

Om te zorgen dat men geen inkijk aan de voorzijde had, verplaatste men de opgang naar binnen waar de restrictie wat betreft de hoogte van de trap niet gold. Het gevolg hiervan was dat het vloerniveau van souterrain omhoog kwam en begane grond werd. In plaats van een stoep met aparte dienstentree kwam er één gezamenlijke entree die naast het personeel ook bestemd was voor de bewoner. De bewoner begaf zich nu deels op het 'vloerniveau' dat voorheen bestemd was voor personeel en het huishoudelijke apparaat.

Het voordeel hiervan was de mogelijkheid om een groot *salet* overdwars of twee voorname vertrekken naast elkaar aan de voorzijde op de voorname verdieping te realiseren.⁸ Het gevolg van het ontstaan van een begane grond niveau was dat in de meeste gevallen een aantal representatieve vertrekken, zoals een tuinkamer of biljartkamer, op dit niveau kwamen. Dit was veelal aan de achterzijde met zicht op de tuin. Het trappenhuis dat binnen naar de eerste verdieping leidde nam een nog voorname positie in. Het niet toepassen van een bordestrap met personeelentree en het in gebruik nemen van de begane grond heeft consequenties gehad voor het gebruik van deze vloerniveaus. De dienstvertrekken moesten wijken en deze ruimten werden nu in gebruik genomen door de bewoners. Het functioneren van huishoudens moet hiervoor enkele veranderingen hebben ondergaan, alsmede de plaats van de huishoudelijke ruimten in het huis.

In de Engelse vakliteratuur is enige aandacht besteed aan het "onderhuis". Mark Girouard schreef in *Life in the English countryhouse* dat in Engeland de bewoners van voorname huizen steeds meer ruimte innamen op de begane grond en dat zij in sommige gevallen enkele appartementen op dit niveau hadden.⁹ Dit alles kwam vanwege de behoefte van de gegoede burgerij om meer in contact te staan met het buitenleven en de natuur. Dit had consequenties voor de keuken en het personeel. Zij werden in een apart bouwwerk ondergebracht waarin de slaapvertrekken voor het personeel meestal ook waren opgenomen.

⁷ W. Goeree. *D'algemeene bouwkunde, volgens d'antike en hedendaagse manier*, Amsterdam 1681, pp. 168-169.

⁸ C.P. Krabbe en H. Smit, *Het huis van de burgemeester. Herengracht 502 in Amsterdam*, Bussum 2001, p. 17.

⁹ M. Girouard, *Life in the English Countryhouse*, pp. 205-206.

Een tweede verandering die gepaard ging met deze ontwikkeling bij bestaande gebouwen, was het bouwen van een aparte vleugel die grotendeels uit het zicht lag. In deze vleugel werden de dienstvertrekken opgenomen. De symmetrie van de plattegrond van het landhuis werd minder belangrijk dan een halve eeuw eerder, waardoor dit mogelijk was. Op deze manier konden de bewoners de vrijgekomen oppervlakte op de begane grond gebruiken voor representatieve ruimten en kregen deze een functie als tuinkamer, bibliotheek of drawing room.¹⁰

Een derde verandering die men toepaste kan worden gezien als de minst gunstige voor het personeel. De personeelsvertrekken verdwenen in de "grond" waardoor er een kelderniveau werd gecreëerd. Vanwege de beperkte lichtinval was dit niet ideaal. Om daglicht binnen te krijgen in deze vertrekken moest er een opening op het cour worden gemaakt of was er een 'greppel' aan de voorzijde bij de gevel. Daar kwam bij dat er minder ventilatie mogelijk was en voor alle warmtebronnen een apart afvoerkanaal moest worden aangelegd tegen een gesloten wand, zoals werd voorgeschreven in *Kitchen, Fireplace and Stoves*. Dit kwam niet ten goede aan een gezonde leefomgeving van de kok.¹¹

Het meest relevante artikel over de positionering en indeling van personeelsvertrekken in Nederland is geschreven in het *Volkkundig Bulletin* in 1993: 'Pronken en Koken' door Merwin Corbeau.¹² Het stuk was gericht op de keuken van stadshuizen en het gebruik hiervan in de zeventiende en achttiende eeuw in een klein tot middelgroot huishouden. Volgens Corbeau was het woord keuken niet altijd de juiste benaming, omdat de vertrekken doorgaans meerdere functies hadden.

Vele huishoudens in Nederland bezaten een snuiver of komboff -kleine uitbouwjes achter het huis. Het koken werd als ongezond beschouwd en moest ver weg zijn van verblijfsvertrekken, zodat er geen hinderlijke kooklucht in de kamers kwam.

Deze uitbouwjes werden vaker gebruikt voor het opwarmen van eten dan de keukens zelf. De keuken diende ook als pronkkamer volgens de negentiende eeuwse cultuurhistoricus G.D.J. Schotel (1807-1892); *Niet zelden kookte zij slechts eenmaal 's weeks en warmde de overige dagen slechts den kost op, niet in de keuken, maar in den snuiver; de bereidde spijze werd vervolgens in een klein donker vertrek, de stove genoemd, genuttigd. Van de keuken werd slechts bij buitengewone gelegenheden gebruik gemaakt; die alleen tot een arsenaal van het koper, tin en blikwerk bestemd.*¹³ Ook behandelde Corbeau de kookruimten van stadshuizen in Nederland. De betrekkelijk smalle bouwpercelen in de stad maakten dat men de huizen slechts kon uitbreiden door meer vertrekken achter elkaar te plaatsen. Het gevolg hiervan was dat de keuken achter het voorhuis in het centrum van het huis kwam te liggen: de middelkamer of middelkeuken. Een andere mogelijkheid was om de keuken aan de achterzijde in het souterrain van het achterhuis te situeren.¹⁴

¹⁰ Girouard 1978 (zie noot 9), pp. 214-244.

¹¹ Anoniem, *Kitchen, Fireplace and Stoves*.

¹² M. Corbeau, 'Pronken en Koken', *Volkkundig Bulletin* (1993), pp. 354-379.

¹³ G.D.J. Schotel, 'De Hollandsche keuken der 17de eeuw' *Oud-Holland*, Leiden 1875, p.4.

¹⁴ Corbeau 1993 (zie noot 12), p. 356.

Bij verbouwingen kwam het zelden voor dat de plaats van de kookruimte werd gewijzigd, omdat de aanwezigheid van stookplaats met schoorsteen en goede bereikbaarheid vanaf verschillende ruimten in het huis haar situering bepaalde. De centrale ligging had tevens als voordeel dat de warmte van de keuken zoveel mogelijk in het huis bleef.¹⁵

De verandering in het gebruik van de verschillende vloerniveaus leidde tot een verplaatsing van voorname vertrekken naar een begane grond.

De vraagstelling voor het thema *positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond* is als volgt geformuleerd: Wat werd er geschreven over de personeelsvertrekken, in welke mate was de positie bepaald ten opzichte van andere vertrekken en is er een ontwikkeling waar te nemen?

2) Voorzieningen in de huishouding

De vele auteurs die in kunsthistorische literatuur interieuronderdelen behandelen beperken zich tot de beschrijving van de voorname vertrekken. Een voorbeeld hiervan is *Het Nederlands Interieur in Beeld*, een overzichtswerk gepubliceerd in 2001. In het boek worden interieurkenmerken gedurende de periode 1600-1900 beschreven, maar wordt niet uitgebreid ingegaan op de personeelsvertrekken.¹⁶

Dit geldt eveneens voor de vier delen van de publicatie *Huizen in Nederland*, gepubliceerd door Vereniging Hendrick de Keyser tussen 1993 en 2000. De nadruk in deze literatuur wordt vooral gelegd op architecturale wijzigingen en de indeling van hoofdvertrekken.¹⁷

In het artikel van Schotel *De Hollandsche keuken der 17de eeuw* is te lezen dat er ook onderscheid is tussen verschillende typen keukens. Op plattegronden zijn zo geheten kookkeuckens met een pomp en gootsteen duidelijk waar te nemen. Bij het ontbreken hiervan kan men een pronkkeuken aantreffen *welke in geen deftig burgerhuis mogt ontbreken*.¹⁸ De pronkkeuken was het huisjuweel van de huisvrouw. Het stond vol *costelyck huys-cieraat en blinkend coock gereijen*. De pronkkeuken valt daarom buiten dit onderzoek omdat het geen ruimte is waar personeel doorgaans verbleef. Dienstmeiden kwamen hier slechts om het koper te poetsen en de keuken schoon te houden. Het thema *Voorzieningen in de huishouding* beperkt zich daarom tot de ruimten die door het personeel werden gebruikt. De centrale vraag is: Welke huishoudelijke voorzieningen of ruimten waren er in een huis en hoe werden deze gebruikt?

3) De huishoudelijke routing

De kookruimte, gelegen in de achterkamer of het souterrain van het achterhuis behoorde tot de privésfeer. Ook in deze situatie bevonden zich hier kleine uitbouwsels, zoals de bottelarij, snuiver of lantaren, die dienden als kook- en of opslagruimte.

De kwestie van bereikbaarheid veranderde in het tweede kwart van de achttiende eeuw volgens Corbeau en hij illustreerde dit met een voorbeeld, het Hodshon Huis in Haarlem.

Om iets te halen uit of te brengen naar de keuken moesten er grotere afstanden worden gelopen, van circa 80 meter.

Van Swigchem schreef in 1981 in het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 'het Huis Hodshon te Haarlem, verband tussen vormgeving en functie bij een voornaam woonhuis uit het eind van de 18de eeuw', over deze lange afstanden als zeer inefficiënt voor de

voedselvoorbereiding in het Hodshon huis.¹⁹ Hij benoemde ook dat de indeling zeer oneconomisch was voor de rest van de huishouding. Zo schreef hij dat de vuile lakens in de keuken werden gewassen, op zolder werden gedroogd, vervolgens naar de mangelkamers op de begane grond werden verplaatst om uiteindelijk weer in de kasten te worden gelegd. Het personeel ging het gehele huis rond om niet in aanraking te komen met het dagelijks leven van de bewoners. Duidelijk is dat de personeelsvertrekken ondergeschikt waren aan de representatieve vertrekken maar kennelijk werd ook in economische zin weinig rekening met het personeel gehouden.

Het onderzoek van Corbeau beperkte zich tot huizen gebouwd op een enkel perceel en ging niet diep in op de dubbele percelen waar vaak een dubbel breed huis op gebouwd werd. Slechts de vermelding van het huishouden van het Hodshon Huis werd in enkele zinnen benoemd.

Dit 'oneconomische huishouden', zoals in het Hodshon huis, ontstond vanwege de vermenging van personeel en bewonersruimten op hetzelfde vloerniveau. Dit roept een aantal vragen op. Het proces van wassen, koken en andere huishoudelijke taken vond in ieder huishouden plaats. Op welke manier werd dit bij dubbel brede huizen en buitenplaatsen in de plattegrond geïmplementeerd? Het is interessant om te bekijken of bij andere huizen ook een dergelijke grote afstand werd overbrugd, of er een vergelijkbare routing was en welke wijzigen waar te nemen zijn door deze verschuiving van gebruik per vloerniveau. Met andere woorden: Wat is de impact op de routing van het huishouden door de vermenging van personeel en bewonersruimten op een zelfde vloerniveau.

Ondanks het ontbreken van onderzoek naar de personeelsvertrekken in het Nederlandse woonhuis, zijn er wel diverse bronnen te raadplegen. Als eerste bron voor deze thesis zijn historische traktaten gebruikt, gepubliceerd over de periode 1600-1850, die een beschrijving geven van de indeling en het gebruik van woonhuizen. Als tweede bron zijn plattegronden geraadpleegd uit dezelfde periode, (1600-1850) waarin de ruimten duidelijk benoemd en beschreven zijn. Als derde bron gebruik ik voorbeelden van poppenhuizen uit het boek *Het Hollandse pronkpoppenhuis, interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, geschreven door J. Pijzel-Dommisse.

Met behulp van deze drie soorten bronnen wordt per thema naar een antwoord gezocht op de onderzoeksvragen.

¹⁵ G. Downey, *Domestic Interiors: Representing Homes from the Victorians to the Moderns*, Londen 1983, pp. 93-94.

¹⁶ C. Willemijn Fock, e.a., *Het Nederlands Interieur in Beeld*, Zwolle 2001.

¹⁷ R. Meischke Zwolle 1997 (zie noot 1).

¹⁸ Schotel 1875 (zie noot 13) p.7.

¹⁹ C.A. van Swigchem, 'Huis Hodshon te Haarlem, verband tussen vormgeving en functie bij een voornaam woonhuis uit het eind van de 18de eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch jaarboek nr. 31*, Haarlem 1981, pp. 450-452.

5) Gedrukte bronnen

Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond

Diverse architecten en architectuurhistorici hebben geschreven over het Nederlandse woonhuis en hoe dit ingedeeld moest worden. De keuken speelde bij het maken van een ontwerp een grote rol.

Salomon de Bray (1597–1664) schreef in zijn *Architectura moderna ofte Bouwinge van onsen tyt* (1631) over de goede gewoonte om vitale functies een centrale plaats in huis te geven: "En daer de noodt had geleert ingangen, lucht-gaten, en heyrsteden te make, daer heeft de rede gewese waer, hoedanig en van wat grootte, en oock mede 't eerste enckel ruym, gheleert te verdeelen, of te versellen met meer plaetsen, uyt welcke de forme des gebouws eyndelijck is hercomen, en gelijk ons hoeft, neuse, mont, en alle eenige en voorneemste leden int midden zijn, also heeft de natuurlijcke reden oock gewesen den ingang en voorneemste, en alleen wesende plaetsen".²⁰ Uit dit citaat blijkt dat het volgens de auteur vanzelfsprekend was om een keuken in het midden van het huis te plaatsen en dat het ten goede kwam aan de vitaliteit van het gebouw zelf.

In 1681 schreef Willem Goeree (1635-1711) *D'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier* waarin wordt beschreven hoe een woonhuis gebouwd diende te worden. De 'oude' huizen die waren gebouwd tot in het begin van de zeventiende eeuw, had men onverstandig gebouwd want er was onvoldoende rekening gehouden met de lichtinval. *Er waren donkere binnen kamers, valse lichten. Gezochte lichten, koekoeken, neervallende daklichten: betimmerde lichten.* Ook had men bij deze huizen niet goed nagedacht over de indeling; *rommtelijckige Spinden en Turfhokken, perikeleuze Kelderluiken die over verbysterende Wenteltrappen recht voor de ingang van d'een of d'ander deur komen, om hals en been te breken.*²¹ Bij de ontwerpen voor de 'nieuwe' huizen moest men dus rekening houden met de daglichttoetreding en gebruik maken van een overzichtelijke indeling. Voornamelijk vertrekken dienden hun licht niet via andere ruimten te verkrijgen, maar rechtstreeks van buiten, zonder dat er inkijk mogelijk was.²² Dit verklaart mede het feit waarom men het model van souterrain met bel-etage gebruikte. Door vertrekken iets verheven van de straat te maken voorkwam men deze inkijk. Wat betreft de entree was er slechts een belangrijk uitgangspunt: men diende de ingang zo te maken dat men aan de voorzijde een spreekkamer of *salet* kon creëren en men niet door meerdere kamers moest lopen om een andere ruimte te kunnen bereiken. Kookkeukens, net als slaapkamers van personeelsleden, moesten gescheiden zijn van algemene doorgangen.

De keuken was een belangrijk onderdeel bij het maken van een ontwerp. Bij het maken van een ontwerp moest men de keuken als een van de eerste vertrekken een plek geven, aan de tuinzijde of bij de binnenplaats. Deze locaties kwamen ten goede aan het gerief van de huishouding. Op deze manier kwam er namelijk voldoende licht en frisse lucht binnen. Met een goede ventilatievoorziening werden onder andere vochtproblemen voorkomen.

De keuken kwam zodoende vaak onder een zaal of opkamer en anders onder het voorhuis aan de achterzijde in de onderste zone van het huis. Een vergelijkbare beschrijving gaf Scamozzi (1548-1616) al in 1615 in deel drie van zijn traktaat *Lídea della Architectura Universale*. Naast de keuken behoorde zich een bijkeuken te bevinden waar men afval, vuil en andere onsmakelijke dingen kwijt kon. Daarbij moest er in de buurt een plek zijn voor de opslag van brandhout of turf. De onderste zone van het huis was vochtiger en minder aangenaam om te wonen. Daarom kreeg het een bestemming voor het huishouden en verbleef de bewoner op de hoger gelegen verdieping(en).²³ De vrouw des huizes was verantwoordelijk voor deze zone van het huis dat ondermeer nog kon bestaan uit verschillende vertrekken, de kook- en of woonkeuken, het washuis en de rest dat nodig was voor een geordend huishouden. De voorzijde van het voorhuis was bestemd voor de man des huizes en moest een *comptoir, salet* of spreekkamer en pakkelder bevatten.

Een goed ontworpen woning had in de zomer koele plekken en beschikte in de winter over voldoende ruimten waar men het warm kon stoken. Men moest rekening houden met het klimaat en in sommige gevallen werden verblijf- stook- en eetplaats gewisseld. Men had zekere koel- en verwarmingsplaatsen of grote ruimten die in de zomer koel waren en kleine ruimten die men in de winter eenvoudiger warm kon krijgen.²⁴ Een keuken, waar relatief veel warmte werd geproduceerd, droeg hier aan bij. Goeree noemde nog een aantal verschillende soorten keukens; kookkeukens, zomer- en winterkeukens en voor- en achterkeukens. De termen hebben betrekking op de plek in het huis en het gebruik van de keukens. Naast de positie van de keuken werd ook nagedacht over de slaapvertrekken; die van de kinderen hoorden dichtbij de ouders of moeder zijn en de slaapkamer(s) van bezoekers moesten dichtbij de entree zijn zodat de bezoekers niet door het gehele huis hoefden te gaan om bij het slaapvertrek te komen. De knechten en dienstmeiden sliepen zo ver mogelijk uit elkaar. Hangkamers of insteekverdiepingen waren hier geschikt voor.²⁵

²⁰ S. de Bray, *Architectura moderna ofte Bouwinge van onsen tyt. bestaende in verscheide soorten van gebouwen staende soo binnen dese stat Amsteldam als elders alle gedaen by Hendrick de Keyser beelthouwer en boumeester der stat Amsterdam en in weesen gebracht by Cornelis Danckerts mr. metselaer en boumeester der voorss stad*, Amsterdam 1631, p.4.

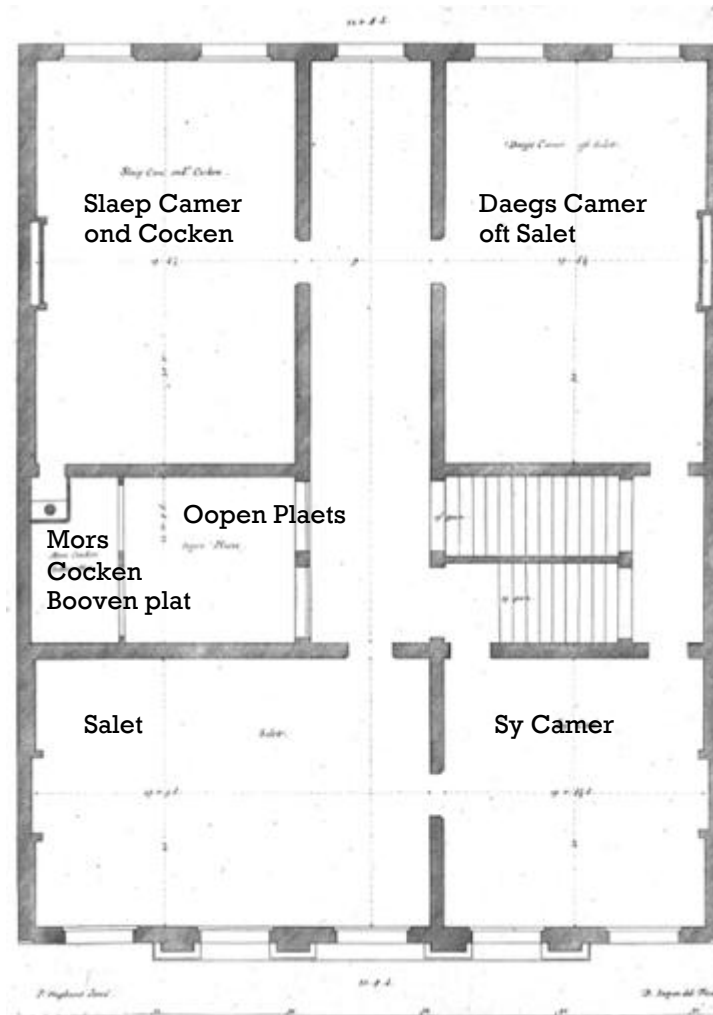
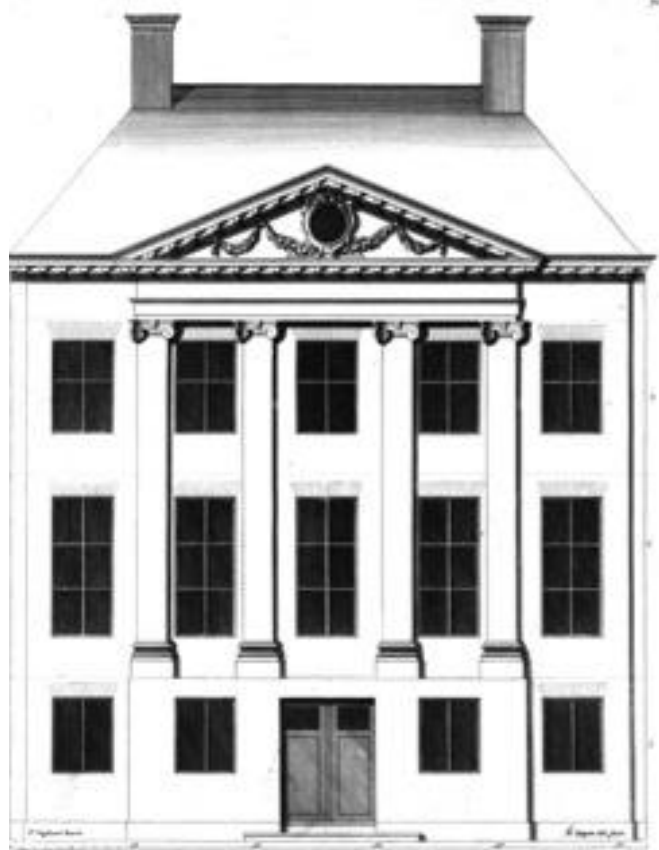
²¹ Goeree 1681 (zie noot 7), pp. 133-135.

²² Goeree 1681 (zie noot 7), pp. 133-134.

²³ K. Ottenheim, H. Scheepmaker en W. Vroom, *Vincenzo Scamozzi. De grondgedachte van de universele bouwkunst. Architect te Venetië. Villa's en Landgoederen*, Amsterdam 2003, pp. 41-42, 190.

²⁴ Goeree 1681 (zie noot 7), pp. 150-151.

²⁵ Goeree 1681 (zie noot 7), pp. 135-137; Ottenheim 2003 (zie noot 23), pp. 187-188.

Afbeelding 9 en 10: Prent 71 en 72; plattegrond begane grond en eerste etage.

Philips Vingboons (1607-1678) gaf een exacte beschrijving van de ruimten in zijn ontwerpen. Hij schreef twee boeken, één in 1648 en één ander in 1674. In deel één van het tweedelige boek, *De gronden, afbeeldingen en beschryvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, zijn de afgebeelde gevelontwerpen en plattegronden door hem beschreven. Zijn ontwerpen waren afgeleid van het basisprincipe dat Vingboons gebruikte voor zijn dubbel brede woonhuizen en buitenplaatsen (zie afbeelding 9 en 10). Het ging uit van een vierkante of rechthoekige opzet en een duidelijke functiescheiding tussen personeel en bewoners. De keuken en morskeuken bevonden zich weliswaar op de begane grond maar dit basisontwerp was, zoals hij aangaf, aan te passen. Zo was hier bijvoorbeeld geen *semente kelder* aanwezig, maar deze was eenvoudig aan te realiseren. Zo beschreef Vingboons het ontwerp als een eenvoudig huis, *op soodanigen wijze een gemackelijck Huys hebben kunnen wesen*.²⁶ In hoofdstuk 6 wordt verder ingegaan op de voorbeelden van Vingboons.

In 1827 werd door W.C. Brade (1791-1858) een vijfdelige serie uitgegeven waarin werd ingegaan op bouwkundige en civiele werken. De serie werd opnieuw in 1842 uitgegeven. In deel drie ging hij uitgebreid in op het ontwerpen van diverse type gebouwen, maneges, paleizen, gerechtshoven, stadhuizen enzovoorts. Hij wijdde een hoofdstuk aan het ontwerpen van particulieren stadshuizen en buitenplaatsen. Buitenplaatsen waren volgens Brade eenvoudiger te ontwerpen dan huizen in de stad omdat er voldoende ruimte was om te bouwen. Het ontwerpen van Stadshuizen was ingewikkelder vanwege een vooraf bepaald perceel. Brade gaf een aantal voorbeelden ter bestudering, *welke tot handleiding in het ontwerpen derzelve kunnen dienen, en welke, zoo wel naar de bijzondere plaatselijke, als andere omstandigheden, die wijzigingen dienen te ondergaan, welke door dezelve geboden worden*.²⁷ Daarnaast gaf hij een aantal richtlijnen voor de inrichting van rijke burgerhuizen; *Zoodanig ingericht, dat de beneden vertrekken bestaan uit een huishoudvertrek, salon, eetkamer en zijdkamers tot antichambres dienende, terwijl de bovenvertrekken tot slaapvertrekken ingerigt zijn*.²⁸ Van de rijke huizen dienden de antichambres eenvoudig ingericht te zijn en slechts de symmetrisch geplaatste ramen en deuren behoorden onderdeel te zijn van de versiering. Apart benoemde Brade nog de antichambre die vooraf ging aan de salon; deze moest ingericht zijn als buffetkamertje.²⁹ Een buffetkamertje of dessertkamer werd in de teksten van Stevin, Goeree en Vingboons niet genoemd. Het diende om het eten warm te houden en moest zich daarom dichtbij de salon of eetkamer bevinden. Het ontstaan van deze ruimte kwam voort uit de veranderende manier van eten, namelijk van koude buffetten naar het warm eten in verschillende gangen.³⁰

²⁶ Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschryvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 11.

²⁷ W.C. Brade, *Theoretisch en practisch handboek: ten dienste van ingenieurs, architecten, opzigters, timmerlieden, metselaars en verdere bouwkundigen*, s-Gravenhage 1842², p. 75.

²⁸ Brade 1842 (zie noot 27), p. 69.

²⁹ Brade 1842 (zie noot 27), p. 70.

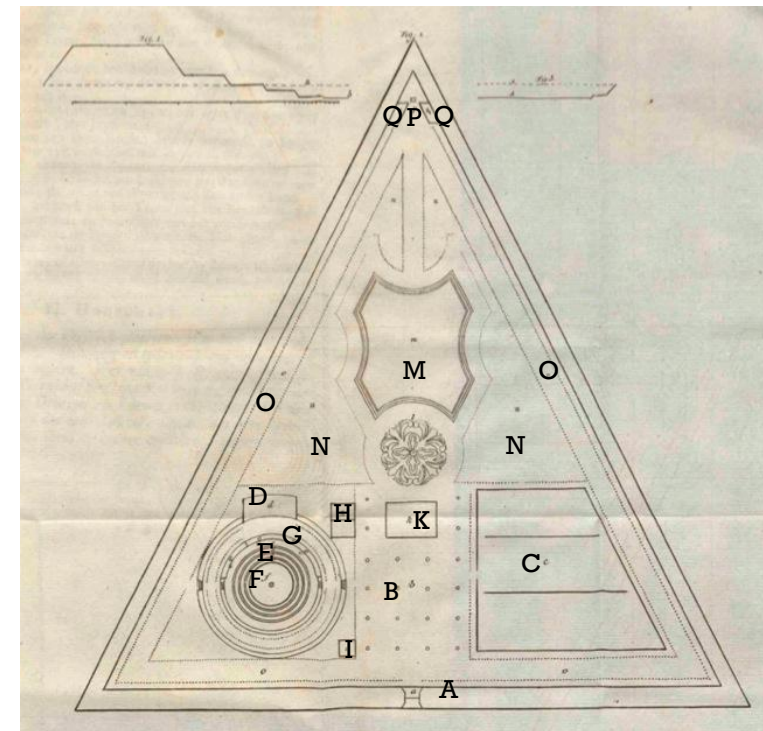
³⁰ Gesprek K.A. Ottenheym dd. 13-6-2014

De ligging van een luthof was volgens De la Court van groot belang. Een goede vette vruchtbare grond in de buurt van een niet al te sterk lopende binnendijkse rivier van zoet water was nodig zodat men voldoende voedsel kon produceren en het overvloedige kon verkopen. Een nieuw voorschrift was dit echter niet want Scamozzi benadrukte dit eerder. Men kon beter afzien van grond dat meer geld kostte dan dat het opbracht. Naast de vruchtbare grond zorgde een rivier ook voor goede transportmogelijkheden.³¹ Verder prefereerde men een noord- zuid ligging om zo een koeler huis in de zomer te hebben. Sinds de antiëken hield men hier al rekening mee. Wind uit het noorden werd als beste geacht, omdat deze zuiverder, lichter en koeler is. Verblijfsvertrekken werden daarom liever niet op het zuiden gepositioneerd vanwege de zware, warme en vochtige zuidelijke wind.³²

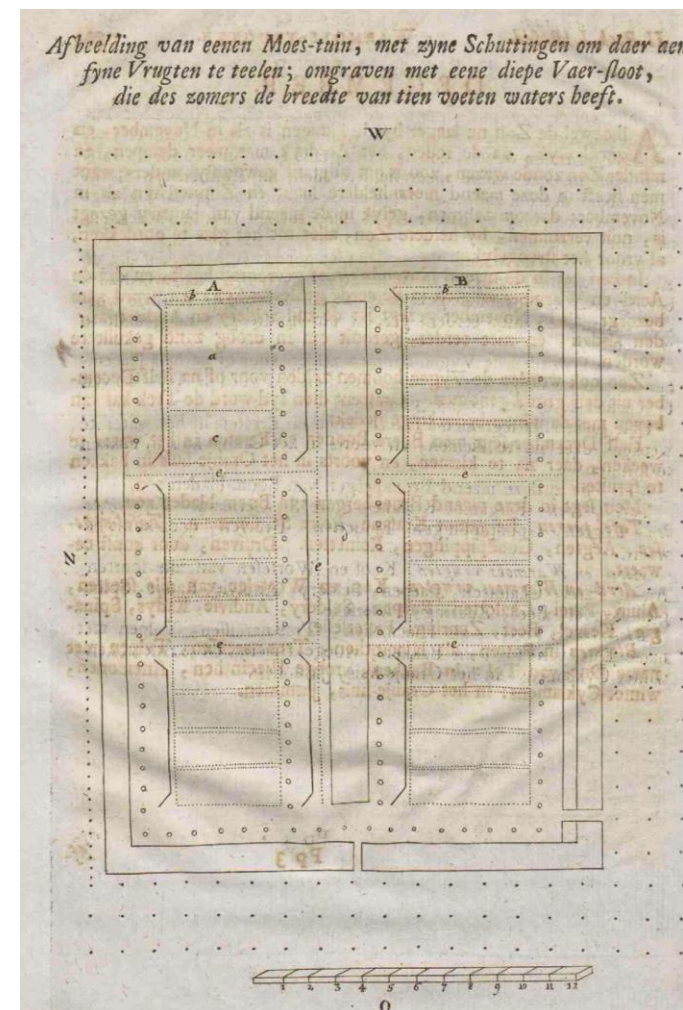
De ideale schikking was volgens De la Court als volgt, zie ook afbeelding 11:

- A: De aankomst door een ijzeren hek over een stenen brug, over een voorsloot van twee roeden breed en zijsloten van een halve roede breed.
- B: Aan de voorzijde zestien 'uitkroonende' Lindebomen met aan weerszijden scheerheggen.
- C: Aan de zijde van het voorplein in het oosten; een moes- en meloentuin, rondom en in het midden met twee schuttingen bezet.
In het zuiden aan dezelfde zijde warme stookkassen
- D: Aan de westzijde een oranjehuis op een terras van negen voet boven de grond, waaronder een grot of ijskelder gemaakt kon worden.
- E: De zomerstandplaats van de oranjebomen.
- F: Een rond waterbassin met in het midden een fontein.
- G: Koude wijngaardkassen, die schuin tegen een helling geplaatst waren.
- H: Koetshuis met stalling.
- I: Tuinmanswoning.
- K: Het Herenhuis, hebbende een doorzicht over een daer agter leggende Parterre (L) en ruime Vyver (M) welke rondom met Beukenscheerhegge beplant is.
- M: Een ruimte vijver.
- N: Laagstaande vruchtbomen.
- O: De Laeningen, twee roeden breed met aan weerszijden hoge scheerheggen.
- P: Een groot beeld
- Q: Aan weerszijden van het beeld, twee luthuisjes met een doorkijk aan drie zijden.

Afbeelding 12 laat een voorbeeld zien van een moestuin geschikt voor een gemiddeld tot groot landhuis. De afmeting van deze moestuin was 355 Rijnlandse voeten (ongeveer een halve hectare). Aan de noord-, oost- en westkant behoorden bomen te staan en aan de zuidzijde scheerheggen. Aan de noord- en westzijde moesten schuttingen staan waar druiven aan konden groeien, aan de oost en zuidkant sloten van tenminste 10 voet breed. De splitsing tussen A en B was bedoeld om een verdeling te maken tussen hoog en laag groeiende gewassen.

Afbeelding 11: De ideale schikking volgens De la Court.

Afbeelding 12: voorbeeld voor de schikking van een moestuin.

³¹ Ottenheim 2003 (zie noot 23), pp.151-152, 46-47.

³² Ottenheim 2003 (zie noot 23), p. 48.

Voorzieningen in de huishouding

Het Huis

Naast een juiste indeling waren de huishoudelijke voorzieningen van groot belang voor het in stand houden van een luxueus leven. De la Court merkte op dat niet alle gebruikers zich een lusthof konden veroorloven. De nieuw gebouwde landhuizen hadden volgens hem gebrek aan kwaliteit; de muren waren de helft van de gebruikelijke dikte en niet *gepouwe*, vensters waren groter en er waren minder hoge bomen die voor verkoeling zorgden. Het nieuw gebouwde huis was hierdoor niet goed beschermt tegen weersinvloeden waardoor vochtdoorslag ontstond en men meer last had van temperatuurswisselingen. Al deze nadelen waren het gevolg van de wens van bewoners om te leven als koningen. Zij probeerden het rijke leven van deze vorsten in het klein na te bootsen maar hadden hier volgens De la Court weinig plezier van door de hoge onderhoudskosten. Het zou daarom ook zijn dat de bewoners afzagen van de *geld- spillende cieraeden* zoals *lofwerken, kanaelen, vyvers, terrassen, fonteinen, watervallen, grotten en latwerken*, om zo toch enigszins deel te kunnen nemen aan een leven op een *vermaek-plaets*.³³

Inrichting van de vertrekken

Een keuken behoorden de volgende onderdelen te bevatten: *Spinden of Spijskamers, Hout en turfbakken, fornaizen, watersteen, pompen, schoorsteen, trezoren, dressooen of aanrechtbanken* en opslagruimte voor ketels en vaten. Een keuken kon daarom beter groot en hoog zijn dan klein en laag, zodat er voldoende ruimte was en men ook beter kon ventileren. Keukens moesten droog zijn en goed geventileerd met buitenlucht, in het bijzonder de kelderkeukens. Kelderkeukens werden gebruikt door het dagelijkse huishoudelijk personeel en waren volgens Goeree ouderwets.³⁴ In de keuken was het fornuis het belangrijkste onderdeel. In het boek *De Verstandige Kok* (1677) van Marcus Doornik werd dit daarom als eerste aangehaald.³⁵ Daarnaast behoorde in het midden van de ruimte te staan waarop men eten kon voorbereiden en klaar kon zetten in volgorde van opdienen.³⁶ In de nabijheid van de keuken bevond zich meestal de morskeuken. Van een dergelijke morskeuken gaf Simon Stevin (1548-1620) een gedetailleerde beschrijving.³⁷ *In deze morshoeck zijn er twee pompen, d'een van putwater, d'andere van reghenwater; Daer worden ingehstelt coockpitten, haer decksels, pollepels, speten, braetpannen, hackmessen en dierghelijckce* (dergelijke).³⁸ Een gedetailleerde beschrijving van de afwerking van keukenruimten werd door Goeree beschreven. Geel en groen geglazuurde tegels behoorden tot de wandafwerking van waskeukens, fornuizen en schoorsteenwanden, zelden werd dit ook op de vloer geplaatst. De vloeren werden afgewerkt met vierkante estriken of achtkantige rode en blauwe plavuizen.

In het buffetkamertje of in de eetkamer zelf stonden kasten waarin sierglaswerk stond en naast bordenwarmers was er vaak een 'stomme knecht' aanwezig. De stomme knecht was een kleine tafel met meerdere etages waarop schalen met eten stonden. Deze gebruikte men tijdens grotere diners. Zodoende had men niet continu personeel nodig voor het uitserveren tijdens het eten.³⁹

³³ De la Court 1763 (zie noot 2), pp. 6-8.

³⁴ Goeree 1681 (zie noot 7), p. 153.

³⁵ M. Doornik, *Den Verstandigen Kok*, Amsterdam 1677, p.4.

³⁶ Ottenheym 2003 (zie noot 23), p. 190.

³⁷ In 1649 publiceerde Hendrick Stevin (1614-1668) *Materiae Politicae*, een gebundeld boekwerk aan de hand van diverse teksten van zijn vader Simon Stevin.

³⁸ H. Stevin, *Materiae Politicae*, Leiden 1649, pp. 66-67.

³⁹ H. Tromp e.a., *Kasteel Groeneveld Buitenplaats voor stad en land*, Bussum 2012, p. 182.

Opslag

Stevin beschreef ook het gebruik van kelders, *die syn tot verscheyden saker der huyshouding seer dienstelick, want die swinters warm wesende, sonder vorst, so syn bier, wijn, broot, asyn en ander vochticheden die deur den vorst verderven, daer in versekert*.⁴⁰ Andersom bleef het in deze kelders in de zomer koeler zodat spijzen niet gingen stinken en wijnen niet verzuurden. Dit voordeel kon ook worden uitgebuit om tijdens de warme zomers verkoeling te zoeken. Het kwam dus voor dat kelders niet alleen voor opslag werden gebruikt. Stevin raadde het ten eerste aan om kelders over de gehele diepte van het huis aan te leggen en benoemde hiervan een aantal voordelen. Men was hierdoor niet verplicht om een achterhuis te bouwen, met verlies van erf, voor de opslag van goederen en de vertrekken erboven waren van de grond verheven, zodat er geen inkijk vanaf de straat mogelijk was. De vertrekken boven de kelders bleven op die manier ook droger en hadden minder last van de gevolgen van vocht. De ruimten onder de grond kon men beter gebruiken voor opslag van wijn en *aardvruchten*. Kelders waren immers in de zomer koel en in de winter lauw. Hoe dieper een kelder hoe beter producten bewaard konden blijven. De kelders van koopmanshuizen hadden de entree aan de voorzijde met een vloerniveau twee á drie treden onder het maaiveld. Zo konden er nog wel vaten naar gerold worden.⁴¹ De provisiekelders waren vaak voorzien van gewelven. Dit zorgde voor een betere brandveiligheid, geluidsisolatie en minder overlast van vallende stof tussen de houten delen en ongedierte.⁴² In de bottelarij bewaarde men het gerei dat men nodig had om te kunnen eten, zoals tafelkleden, servetten, handdoeken en tin of zilver. Zaken die men slechts gebruikte bij grote banketten en bijzondere gelegenheden bewaarde men niet in de bottelarij of bijkeuken maar in kasten buiten de keukens.

Water

Een van de belangrijkste voorzieningen in een huishouden was water. Zonder water kon men niet koken of het huis schoonhouden. Zowel Scamozzi, Stevin en Goeree schreven over de watervoorziening en voornamelijk over het verkrijgen van zuiver water. Simon Stevin was een waterbouwkundige en volgens hem was water essentieel bij stedenbouw en de bouw van huizen. Water verkreeg men via twee methoden: een waterput en/of via regenwater gecombineerd met een waterzuiveringssysteem. Een goede waterput met schoon en vers water verkreeg men door een put te boren van 232 voet diep, zoals in het *outmanne huijs*. Men vulde dit met twaalf voet schelpen met daarop een houten pomp in het water, zodat deze niet zou verrotten. Bij het pompen haalde men meer water op dan nodig was. Het overvloedige water kwam in een bak en vormde de voorraad, dit om te allen tijde water te hebben en om te voorkomen dat men te gehaast water op zou pompen. Te snel water oppompen gaf meer kans op vervuiling (zand) in het water.⁴³ Om zuiver water te verkrijgen uit het opvangen van regenwater waren er meerdere bakken nodig. Deze bakken zaten zo diep mogelijk in de grond en konden beter rond zijn om hierdoor de kans op scheuren te voorkomen. Een koperen luik gaf toegang tot de bakken om deze schoon te kunnen maken. Het luik was zwaar zodat kinderen hem niet konden openen en 'verzuipen' en het had kleine gaatjes voor luchttoevoer. Vanzelfsprekend mochten deze bakken niet in de buurt zitten van de beerputten.⁴⁴

⁴⁰ Stevin 1649 (zie noot 38), p. 95.

⁴¹ Goeree 1681 (zie noot 7), p. 160.

⁴² Ottenheym 2003 (zie noot 23), p. 190.

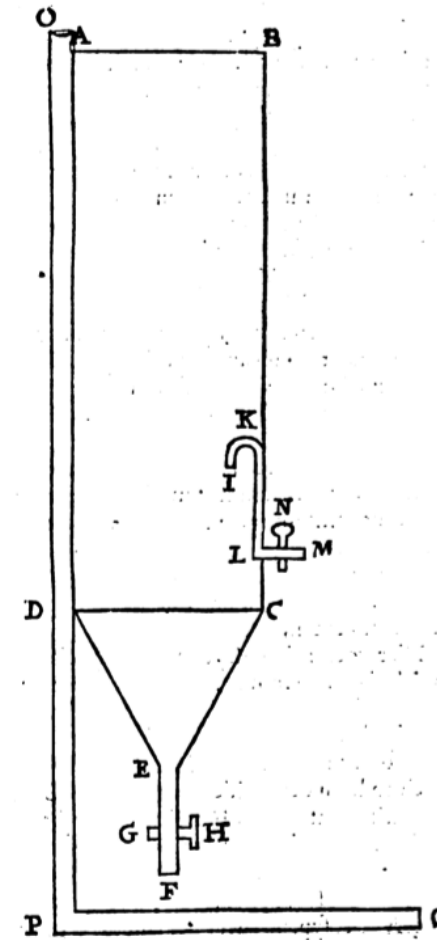
⁴³ Stevin 1649 (zie noot 38), pp. 83-85, 292.

⁴⁴ Goeree 1681 (zie noot 2), p. 161.

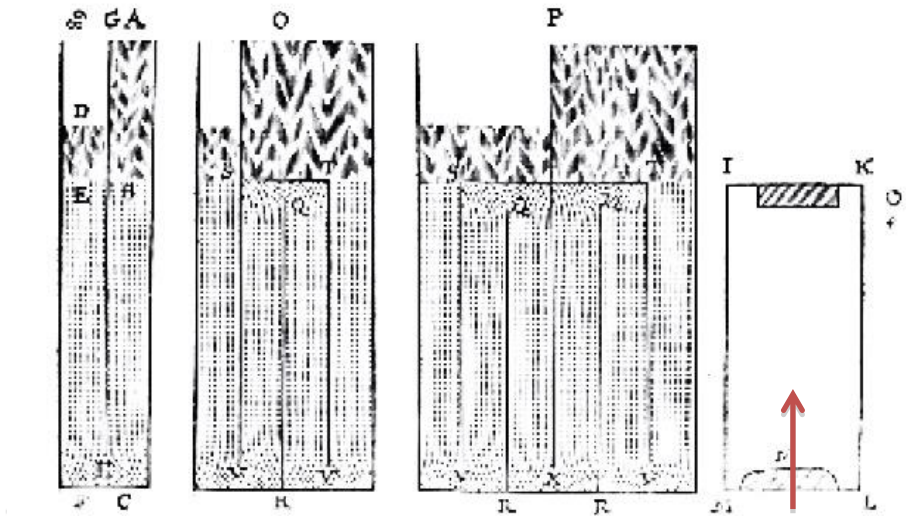
De eerste bak bevatte de voorraad waar al het regenwater in terecht kwam, *den ontfangen*. De bak daarnaast was een (eersten) *suyverback*. De muren tussen deze bakken filterden het water. Hoe meer *suyverbacken* achter elkaar werden geplaatst hoe schoner het water werd. Om nog zuiverder water te verkrijgen werden de zuiveringsbakken ook wel met zand gevuld. Het zand werkte als een extra filter. De letters I-K-L-M, zie rode pijl bij afbeelding 13, is een doorsnede van de scheidingswanden in de bak. Door druk te creëren met een hogere waterstand rechts, werd het water door de filters gedruwd om vervolgens gezuiverd links te worden opgepompt. Toch kwam het voor dat er in de waterbakken boven de pompkranen vuil water terecht kwam. Stevin beschreef een systeem waarbij het slijk in de pompbakken gereinigd kon worden, zie afbeelding 14. De letters A-B-C-D is een loden waterbak met aan de onderzijde een trechtervorm letter C-D-E met stopkraan letters F-G-H. Eens in de drie maanden kon men met de stopkraan de bak ontdoen van het slijk dat zich onderin had verzameld. Het water dat werd getapt kwam via I naar M. Doordat er een bocht in de leiding zat werd enig gruis dat nog in het water zat afgevangen. Het daadwerkelijke tapwater kwam uit een koperen kraan, N-M. Naast de pompputten bestonden er ook waterputten die gevoed werden door regenwater uit de goten. Het water uit de goten kon veel vuiligheid meebrengen zoals dode beesten, blad en stof. Een rieten kap was daarom niet geschikt, aangezien hier teveel stof en ongedierte in voorkwam.⁴⁵ Om het opgepompte water nog te zuiveren werd gebruik gemaakt van een watersteen, zie het huis van Guillaume Belin La Garde in hoofdstuk 6.

Vuur

Naast water was vuur vanzelfsprekend belangrijk om te kunnen koken. Het was noodzakelijk dat iedere stookplaats een eigen afvoer had, zodat er nergens in het huis rook bleef hangen. In de keuken moesten dit eenvoudige, maar wel ruime en wijde openingen zijn om alle rook op te vangen. De ruime en hoge schouwkap gaf de mogelijkheid om eronder te staan op het moment dat men aan het werk was.⁴⁶

Afbeelding 13: doorsnede pompkraan en methode om slijk weg te spoelen.

Afbeelding 14: waterzuiveringssysteem.

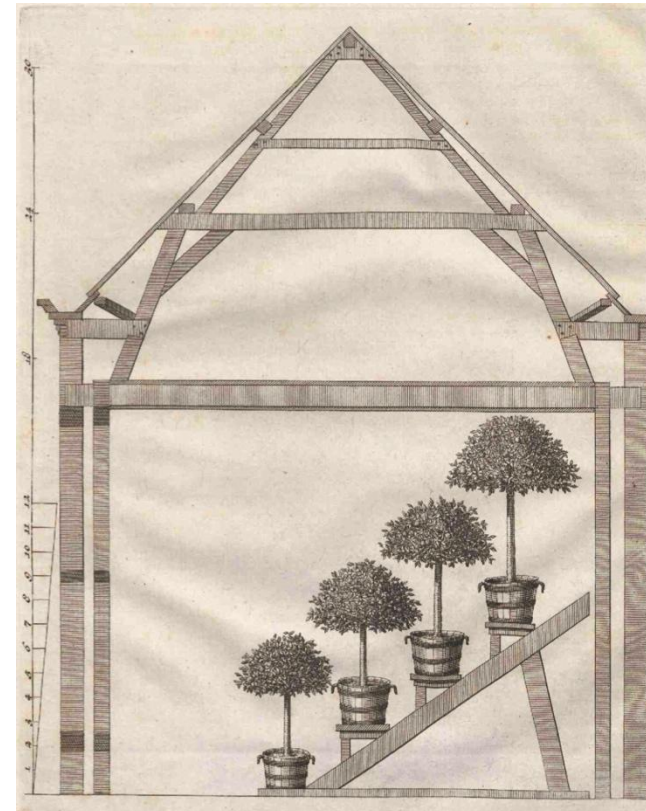
⁴⁵ Stevin 1649 (zie noot 38) p.85.

⁴⁶ Goeree 1681 (zie noot 7), p. 156.

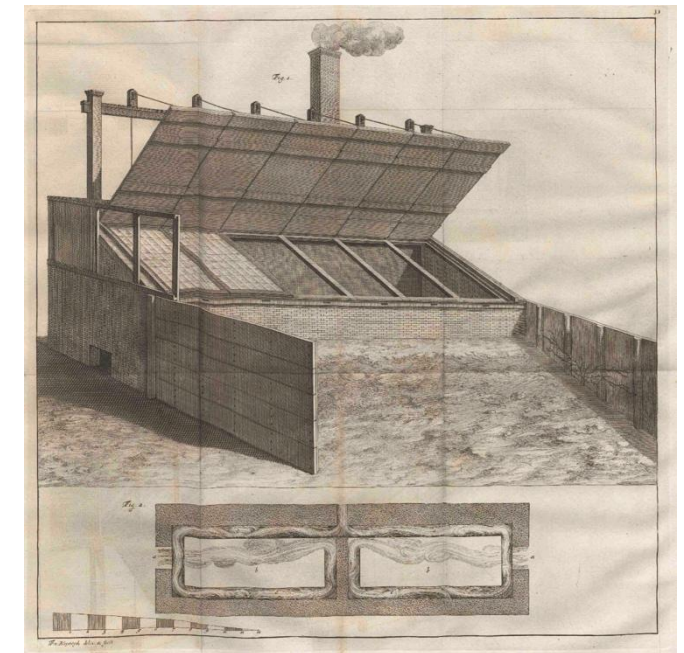
Tuin

Om een goed zelfvoorzienend luthof te realiseren was een eigen voedselproductie onmisbaar volgens De la Court. Een moestuin mocht daarom niet ontbreken in de gehele aanleg. Deze voorzieningen konden ook op dusdanige wijze worden vormgegeven zodat ze een bijdrage leverden aan het vermaak. De tuinlieden waren in dit geval niet alleen verantwoordelijk voor het bijhouden van de tuinen en snoeien van bomen, maar ook voor het schoonhouden van de waterkom. In het verleden werd door Goeree ook al gepleit voor voldoende productie op eigen grond. Een keuken werd door Goeree gezien als de maag in een lichaam die het huis voedde. De tuin moest als een markt zijn met allerlei verschillende ingrediënten en deze diende van alle gemakken voorzien zijn. Een verstandige bezitter van een landhuis produceerde meer dan dat hij zelf nodig had, zodat hij het overvloedige kon verkopen.⁴⁷ In plaats van vorstelijke lustobjecten opteerde De la Court voor een meer zelfvoorzienende buitenplaats, met ommuurde tuinen aan beide zijden van het huis met daarin een meloen- en bloemhof of laagstaande vruchtenboomgaard. Daaraan vast was aan de ene zijde een zomerstandplaats voor de oranjebomen gelegen en aan de andere zijde een waterkom waarin men vissen en zwemmend gevogelte kon hebben.

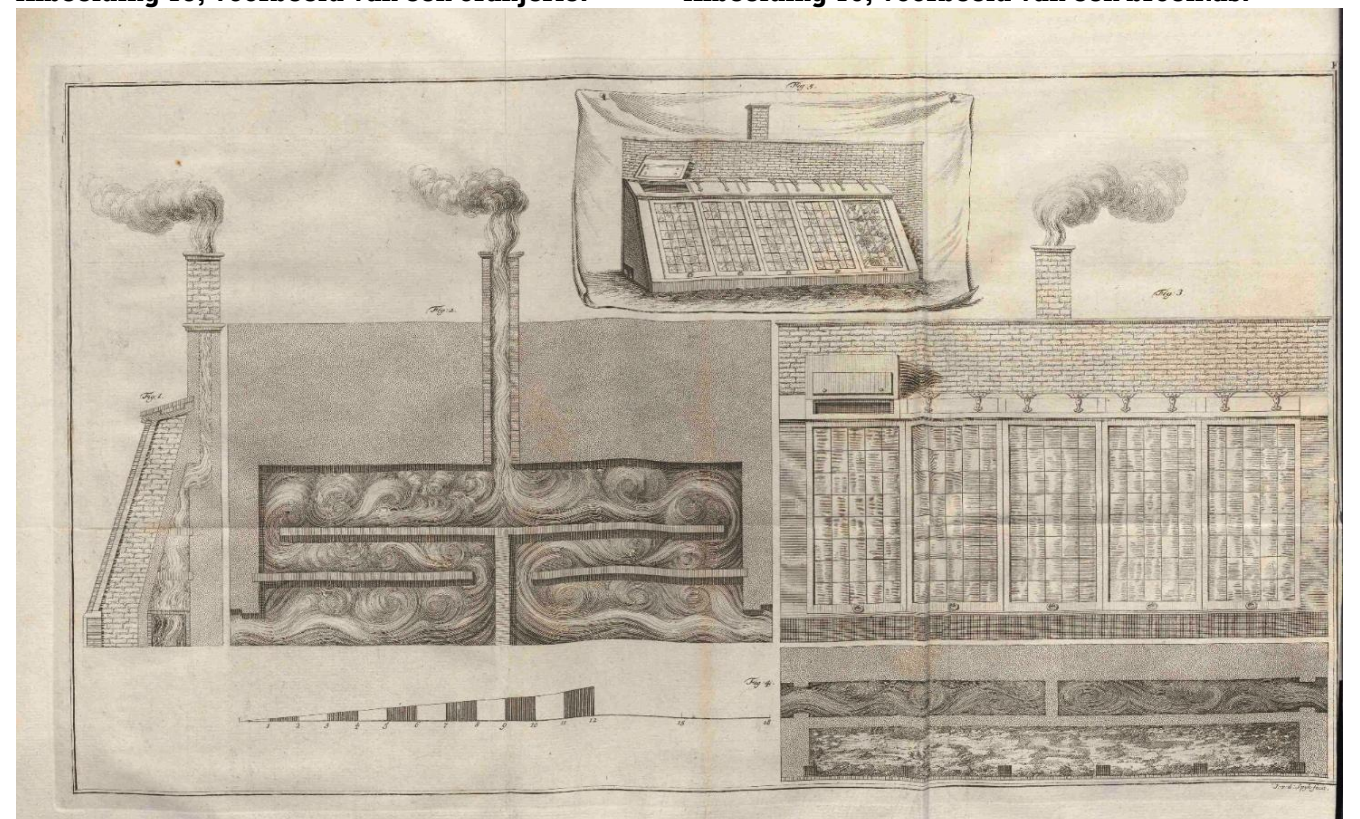
Eén van de specialistische taken van het personeel was het telen van alle soorten gewassen, gedurende het hele jaar, ongeacht de weersomstandigheden. De gebruikte broeikassen en oranjerie werden voorzien van stookruimten om de vertrekken te verwarmen. De glazen kassen werden op het zuiden gepositioneerd om zo optimaal van de zon te profiteren. Luiken of doeken konden de gewassen in de zomer tegen de zon beschermen en in de winter hielden ze de warmte afkomstig uit de oven vast. De oven voedde kanalen in de grond waardoor de voedingsbodem of grond waarop oranjebomen stonden warm werd. De broeierige condities die zo ontstonden moesten ook in de gaten worden gehouden en men moest voldoende ventileren (zie afbeelding 15, 16 en 17).

Afbeelding 15, voorbeeld van een oranjerie.

Afbeelding 16, voorbeeld van een broeikas.

Afbeelding 17, voorbeeld van een broeikas.

⁴⁷ Goeree 1681 (zie noot 7), pp. 153 en 176.

De huishoudelijke routing

Aan de indeling van vertrekken wijdde Stevin ook een hoofdstuk: *Van de vervoegingh der camers of percken, die samen het heel huys maken.*⁴⁸ Hij maakte een onderscheid tussen rijke burgers en vorsten en ging in op de bereikbaarheid van personeelsvertrekken. Hierbij gaf hij aan via welke te nemen route het gepast was om van keuken naar de eetkamer te gaan en welke routes men moest voorkomen. Zo schreef Stevin dat het beter schikte om van de keuken naar de bottelarij te gaan dan andersom. Dit vanwege de spullen die daar opgeborgen waren. Zo ook was het minder geschikt om via de keuken met vuile spullen naar de morskeuken te gaan. In de morskeuken werd het vuile werk gedaan, zoals vaten wassen, tin en ijzerwerk schrobben, het wassen van linnen en het *zwart maken* van schoenen. Het was beter om de keuken te ontzien van deze vuile werkzaamheden en schoon te houden voor de voedselbereiding. De keuken bevond zich in de onderste zone van het gebouw maar mocht niet al te ver van de eetkamers af liggen. De gerechten moesten zo snel mogelijk zonder enige vertraging worden geserveerd. Het serveren moest volgens Scamozzi onopvallend gebeuren via diensttrappen.⁴⁹

Het was handig voor de heer des huizes dat hij de kamer boven zijn werkkamer gebruikte als slaapkamer en de kelder onder zijn kamer kon gebruiken voor zijn eigen handelen zonder dat iemand deze vertrekken moest doorlopen om naar andere delen van het huis te gaan. Hij had op deze wijze geen last van lawaai boven zich en kon ongestoord werken. De kelder kon hij deels gebruiken voor het opbergen van waardevolle zaken als geld en juwelen. In de werkkamer daarboven kon hij boeken, documenten en andere dingen die droog moesten blijven uit het bereik van het algemene huishouden bewaren. Een aparte trap in dit 'werkappartement' voorkwam dat men in dit gedeelte van het huis last had van het langslopende personeel. Zo ook was het voor het personeel praktisch dat voorzieningen dicht bij elkaar waren gepositioneerd *datze zonder door 't huis te zwieren, uit den anderen konnen bezocht werden.*⁵⁰

Duidelijk is dat men in alle gevallen uitging van zoveel mogelijk scheiding tussen de bewoners en het personeel. Het personeel werd ten alle tijden uit het zicht gehouden van de bewoners.⁵¹

---

⁴⁸ Stevin 1649 (zie noot 38), pp. 60-65.

⁴⁹ Ottenheym 2003 (zie noot 23), pp 189-190.

⁵⁰ Goeree 1681 (zie noot 7), p. 155.

⁵¹ Stevin 1649 (zie noot 38), p. 71.

6) De huizen van Philip Vingboons

Het dubbelbrede stadshuis werd door Philip Vingboons in het midden van de zeventiende eeuw aan de Vecht geïntroduceerd als model voor de vorm van een buitenplaats. Voorheen waren buitenplaatsen niet als zodanig bekend. Het buitenhuis was voor deze introductie een kasteel of hofstede en werd bewoond door mensen van adel terwijl een buitenplaats bestemd was voor welgestelde burgers.⁵² De steeds drukker wordende steden creëerde bij kooplieden, regenten en andere maatschappelijk hooggeplaatste mensen een behoefte aan een *uytspanning der vernuften ver van vuijl gewoel van Wagen, Mensch en Peerd*.⁵³ Naast de behoefte aan ontspanning behoorde een buitenplaats of hofstede wel degelijk ook tot de 'mode' en gaf het status aan de (edel)man. Onderling werd er gewedijverd wie het fraaiste luthof had met de mooiste bloemen, sappigste vruchten en smakelijkste groenten.⁵⁴

Aan de hand van de boeken van Vingboons is het mogelijk een goed beeld te schetsen van zeventiende-eeuwse dubbele woonhuizen. Zo beschreef hij per ontwerp de vertrekken en lichtte hij het gevelontwerpen toe. Van de plattegronden in zijn boek werd in de meeste gevallen alleen de hoofdverdieping afgebeeld en benoemd, waar zich de meest belangrijke vertrekken bevonden. Wel werd op deze plattegrond beschreven welke ruimten eronder waren gelegen.⁵⁵ Om de verschillende routes duidelijk te maken worden deze plattegronden in dit hoofdstuk soms tweemaal weergegeven.

De opzet van het gebouw werd in grote lijnen bepaald door de mate waarin de opdrachtgever het deftige stadsleven ook buiten wilde, of kon voortzetten. De ontwerpen van de buitenplaatsen hadden in grote lijnen een driebeukige, rechthoekige of vierkante opzet. Het ideale ontwerp van Vingboons voor een buitenplaats was een vierkant huis in een zuiver geometrisch landschap. Van dit voorbeeld had hij een aantal niet uitgevoerde ontwerpen toegevoegd, mogelijk ter inspiratie, in het eerste deel van zijn publicatie.⁵⁶ In de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw heeft Vingboons een aantal opdrachten gekregen van edelen uit Gelderland, Overijssel en Groningen om hun landhuizen te vernieuwen of te vervangen. Aan de hand van de 'stadse' buitenplaatsen en landhuizen van edelen wordt een beeld geschetst van het 'buitenwonen' en de daarbij horende faciliteiten voor het huishouden. Opvallend hierbij is de veranderde plaats van de trap vanuit een hoek naar een centraal deel van de plattegrond. De trap was van belang bij de routing door het huis. In sommige gevallen was er een apart diensttrappenhuis.

⁵² R. Van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948, p.98.

⁵³ T. Buitenhuis, *Soetichedyt des buyten-levens*, Delft 1988, p. 9.

⁵⁴ C.H. Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet*, Den Haag 1974, p.26.

⁵⁵ De voorbeelden komen uit zijn tweede deel verschenen in 1674.

⁵⁶ K.A. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989, pp. 47-63.

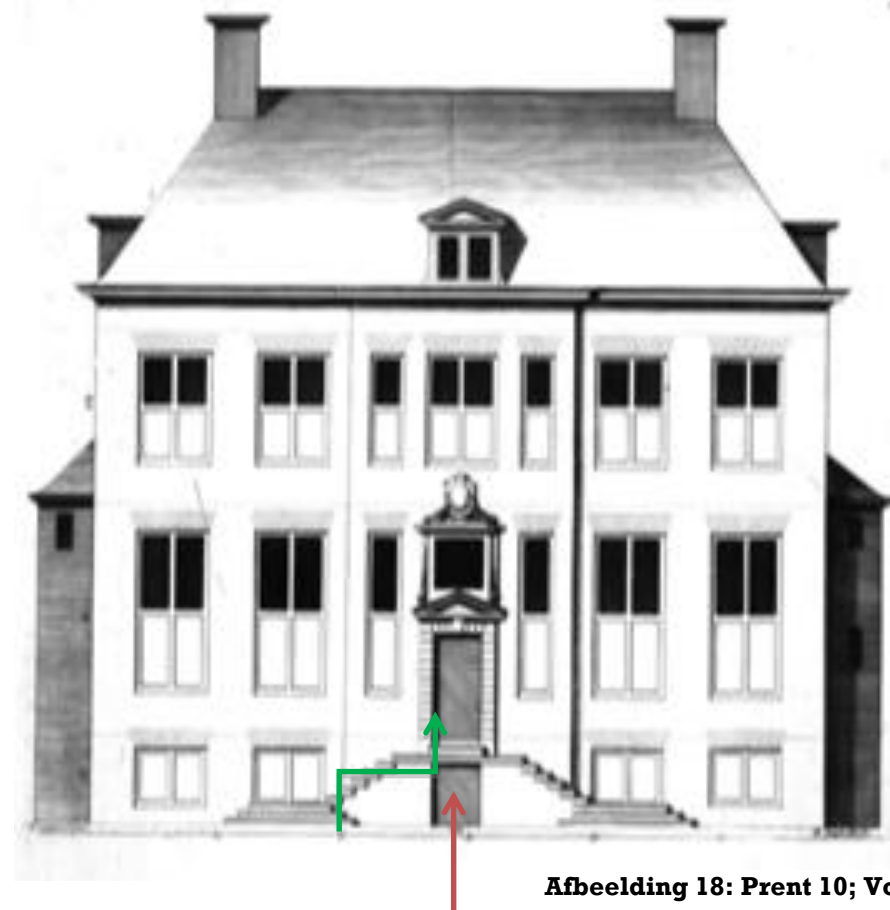
Buitenplaatsen

Huis Harseveld

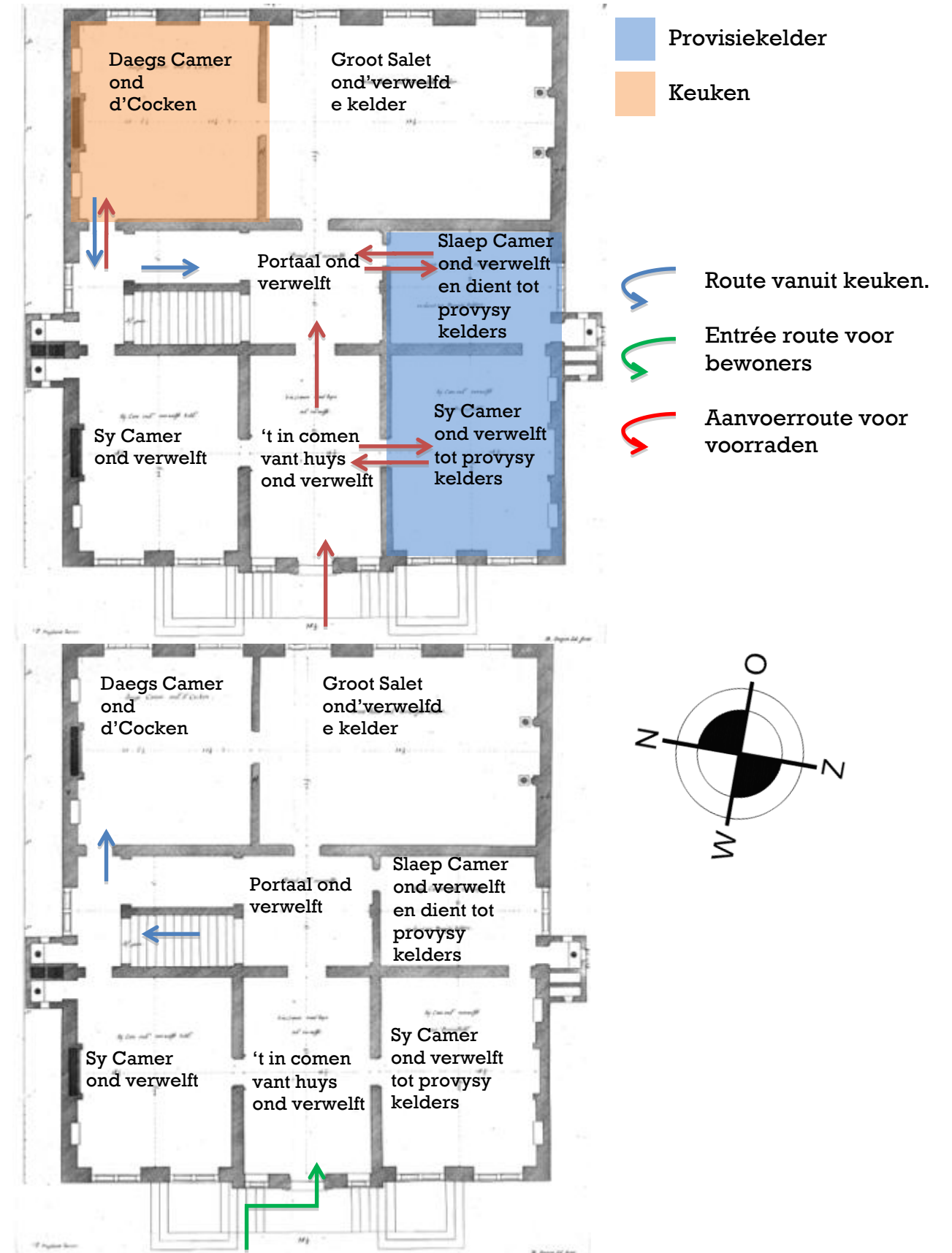
Het eerste voorbeeld van een buitenhuis dat hier wordt weergegeven, van Heer Bartholomeus van der Bargh, werd gebouwd in 1663 in de regio Overijssel aan de rivier de Dinkel bij Oostmarsum, vlakbij de huidige Duitse grens. Hier liet Vingboons zien dat huizen verhoogd konden worden, zodat het huis meer aanzien kreeg, een betere afwatering had en minder risico liep op vochtproblemen. De huizen met diepe souterrains in deze periode hadden, net als tegenwoordig, ook last van vochtproblemen. Doordat de huishoudelijke vertrekken minder in de grond waren gezakt was er meer daglichttoetreding, wat prettig was voor het personeel. Hoewel het hier om een buitenplaats gaat zou dit ontwerp eenvoudig in de stad kunnen worden gerealiseerd.

Er was een scheiding tussen personeel en bewoners door een onder- en bovenverdeling. Alle opslagruimten bevonden zich in het souterrain en waren overwelfd. Aan de rechter voorzijde bevonden zich de provisiecellers. De keuken was links aan de achterzijde gelegen, met daarboven op de bel-etage de *daegs camer*. Naast de *daegs camer* was het *groot salet*. Er werd gebruik gemaakt van twee aparte ingangen, één voor personeel onder de bordestrap en één bovenop het bordes als entree voor de bewoner(s). Leveringen ten behoeve van de voedselvoorbereiding konden direct aan de voorzijde worden afgeleverd. Vanuit de keuken kon de *daegs camer* eenvoudig via de trap, links in het midden, worden bediend. De dubbele entree maakte een scheiding tussen personeel en bewoners mogelijk. Binnen werd het enkele trappenhuis wel gezamenlijk (door personeelsleden en bewoners) gebruikt. Via dit trappenhuis kwam men ook op de eerste etage en

kapverdieping. In de kap werd vermoedelijk de was gedroogd, zoals gebruikelijk was. Door de centrale ligging van het trappenhuis en de compacte plattegrond is de routing in het huis vrij overzichtelijk.

Afbeelding 18: Prent 10; Voorgevel.

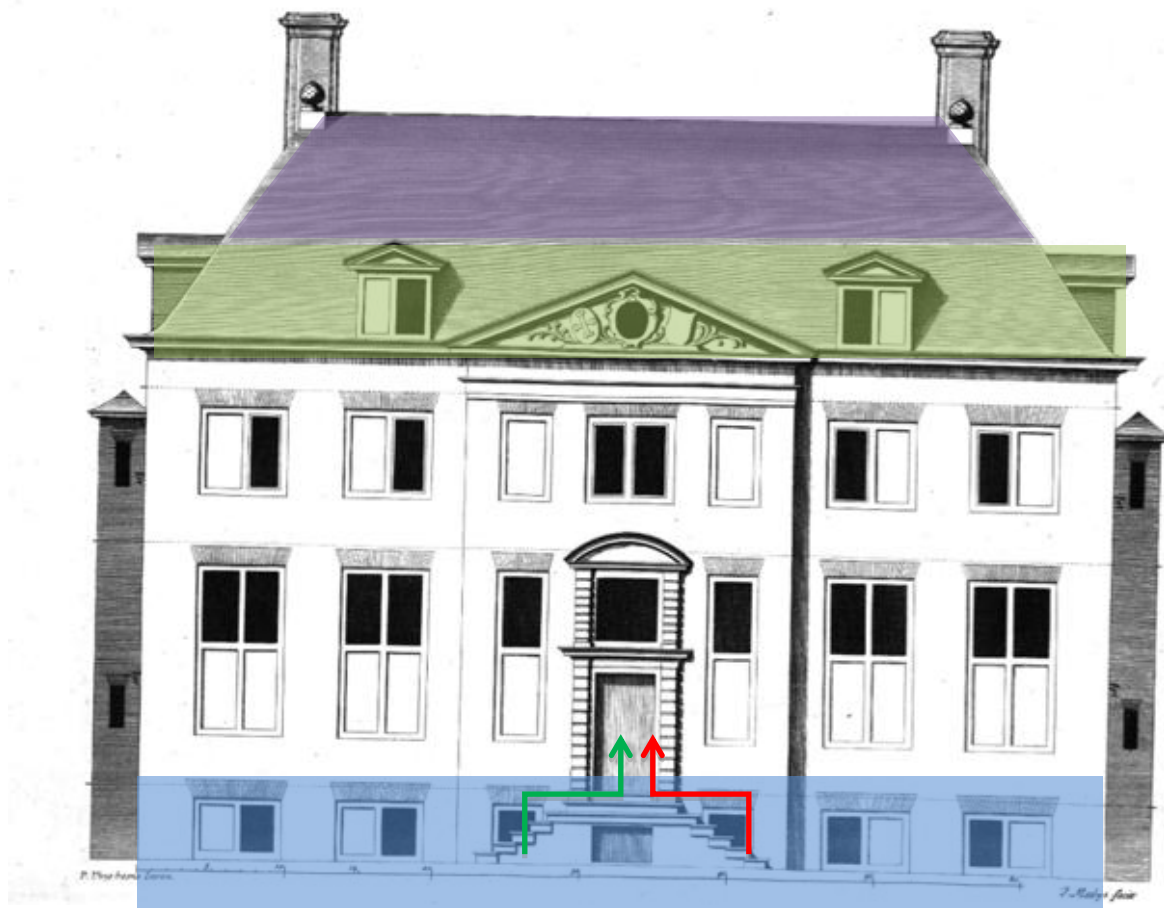

Afbeelding 19 en 20: Prent 9; Souterrain en Bel-etage.

Nijenhuis

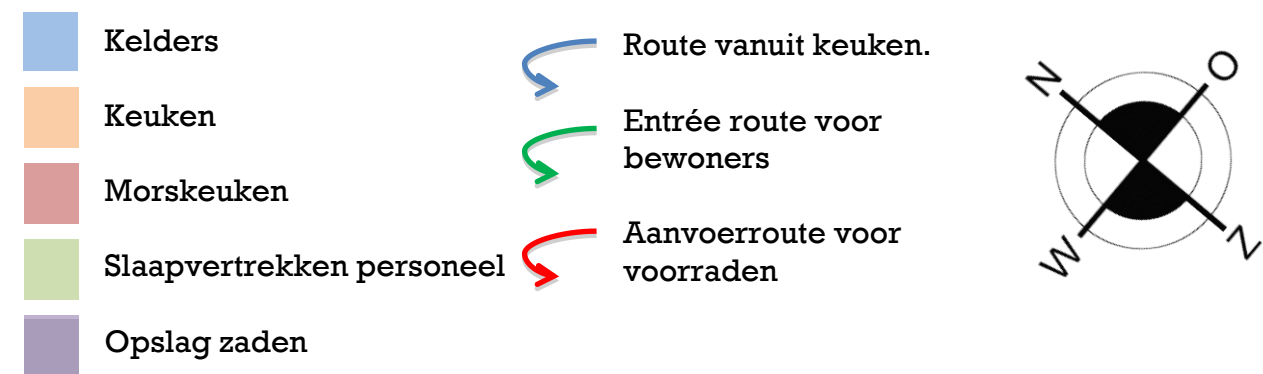
In Diepenheim, Twente, ontwierp Vingboons voor *Den weledele heer N. Van Hœuvel* in 1656 het landhuis genaamd *Nijenhuis*. Bijzonder aan dit ontwerp was, dat de achterkamers van de bel-etage werden ingericht voor het huishouden, ondanks de aanwezigheid van een souterrain. De trap splitste het huishoudelijke deel van de voorname vertrekken. De centrale keuken had rechts een morskeuken en links de *daegs camer* en *slaep camer*, gescheiden door een spiltrap. Het nadeel van deze indeling was dat men altijd door de keuken moest om in de morskeuken te komen.

De eerste verdieping had een gelijke indeling qua ruimten maar een onbekende bestemming. De zolder werd voor opslag van zaden en als onderkomen van het personeel gebruikt. Het huis had slechts één entree waardoor het personeel geen aparte ingang had, maar onder de voorname trap door de keuken betrad. De enkele entree was het resultaat van de eisen aan een landhuis van een ridderschap; een slotgracht met toegangsbrug voorzien van houten planken. Dit voorbeeld heeft een vergelijkbare blokvormige opzet als de buitenplaatsen die hij ontwierp voor de opdrachtgevers uit Amsterdam. Toch waren er verschillen in gebruik. De Amsterdamse koopman ging voor zijn ontspanning naar zijn buitenhuis, terwijl een edelman afhankelijk was van zijn landhuis. Hij woonde er en het verschafte hem macht en inkomen. Het landhuis was het middelpunt van het grootgrondbezit en de edelman verkreeg zijn inkomsten door landerijen en molens te verpachten evenals het ontvangen van tollens.

Afbeelding 21: Prent 6; Voorgevel.

Het landhuis was de zetel van de heer van het landgoed en de familie. Daarom verbleven volwassen kinderen ook in het landhuis. Hierdoor was er meer personeel nodig dat eveneens onderdak nodig had. De landhuizen waren dan ook vaak groter dan de Amsterdamse buitenplaatsen. Dit verschil werd gemaakt in de diepte van het huis en niet zozeer in de breedte van de opstand.⁵⁷

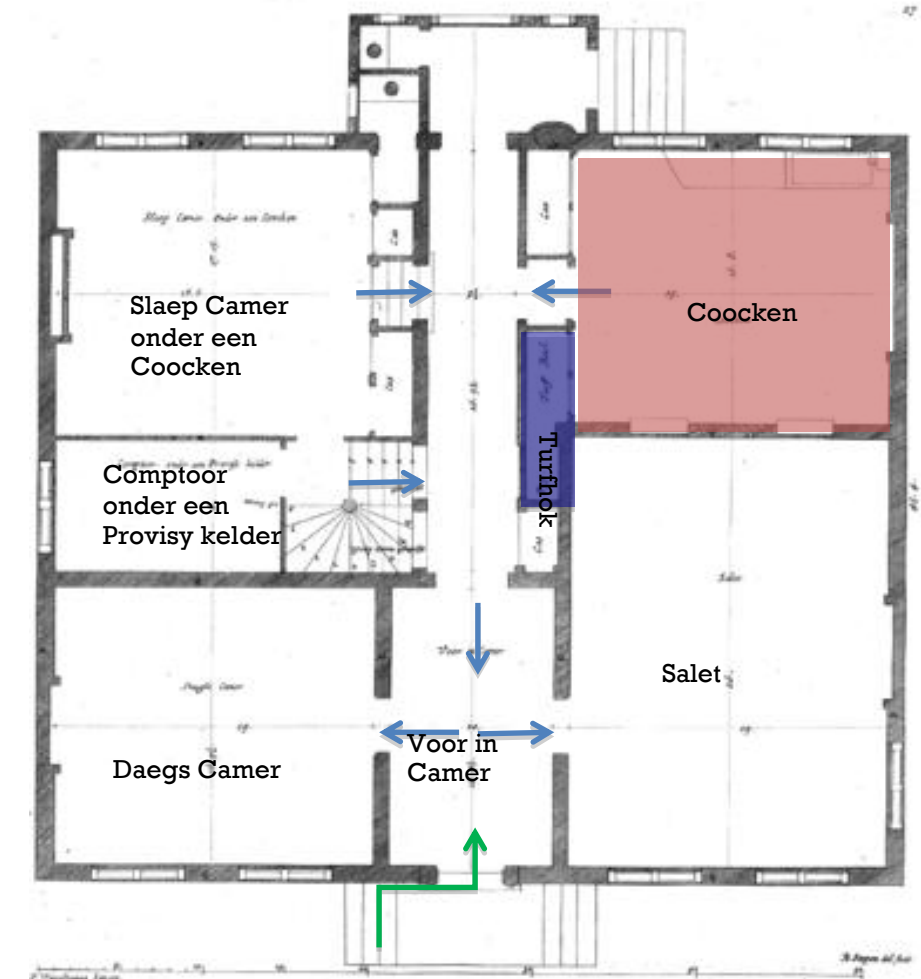
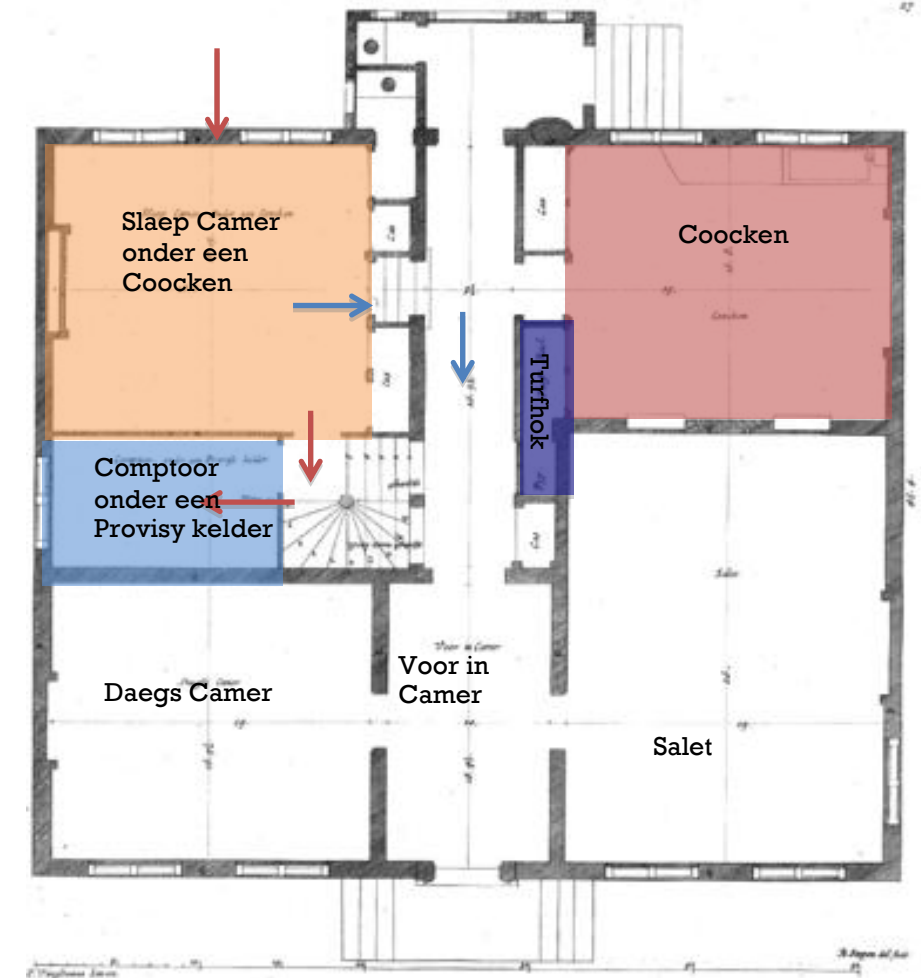
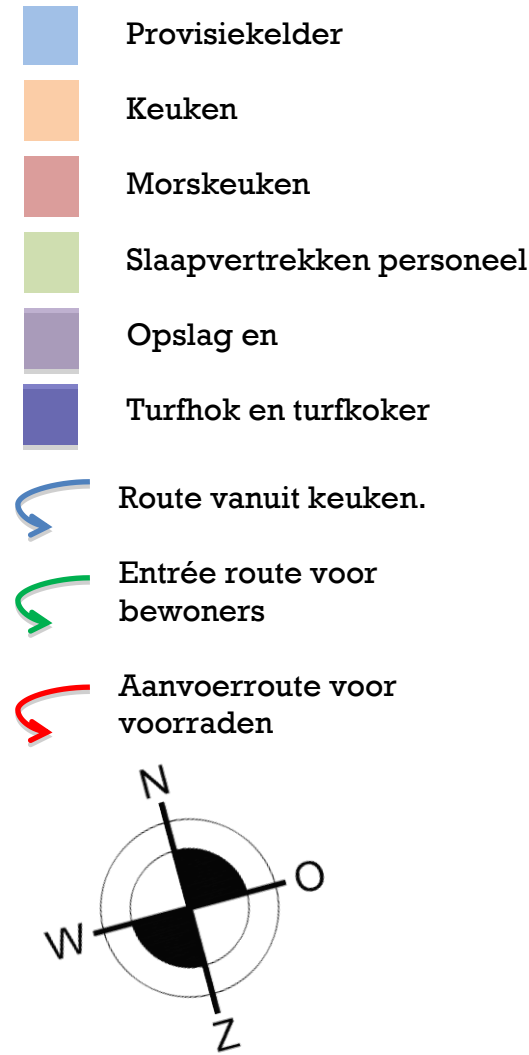
Afbeelding 22: Prent 5; Plattegrond Bel-etage.

⁵⁷ Ottenheym 1989 (zie noot 66), pp. 65-66.

Gansenhoef

In 1655 liet koopman Raymond Smit uit Amsterdam in Maarseveen een buitenplaats bouwen, vandaag de dag *Gansenhoef* genaamd. In de meeste gevallen werd er in de buitenplaatsen gestookt met turf. Op prent 27 is te zien dat een turfkoeker is ingebracht om het transport vanaf zolder, waar de turf te drogen lag, naar het turfhok in de keuken te vereenvoudigen. Op deze prent is ook te zien dat er een scheiding is tussen voor en achter. Aan de achterzijde van het pand zijn vrijwel alle huishoudelijke vertrekken en aan de voorzijde de representatieve. Links in de hoek was de voorname slaep camer met daarnaast achter het trappenhuis een *comptoir*. Onder de slaapkamer bevond zich een, verdiepte, keuken met daarnaast, onder het *comptoir* een provisiekelder. Deze keuken was aan de achterzijde toegankelijk via de personeelsentree. Ondanks het ontbreken van een dubbele entree met een hoge stoep, kwamen bewoners en personeel apart binnen. Het personeel dat van en naar de keuken en provisiekelder moest, maakte gebruik van een aparte trap.

In vergelijking met de buitenplaatsen, zoals die van de Heer Bartholomeus van der Bargh, was de ligging van de provisiekelders en de route er naartoe logisch. De bevoorrading kon bij Van den Bergh via de entree aan de voorzijde in de stoep. Raymond Smit had echter een te lage stoep om er een toegang in te verwerken, waardoor de kelders aan de achterzijde kwamen met daarbij een aparte entree. Opvallend is wel dat het kennelijk niet uitmaakt voor de positie van de keukens. Deze bevond zich in beide gevallen in de linkerhoek aan de achterzijde. Beide hebben een noordelijke ligging. Het verschil met het huis van Van der Bargh is dat bij Smit boven de keukens de slaapkamer zat. De *daegs camer* en *salet* zitten in beide gevallen naast of tegenover elkaar. Doordat het huis van De Smit deze aan de voorzijde had, profiteerde de *daegs camer* niet van de warmte van de keukens, maar ondervond het ook minder hinderlijke geuren. De keukens in de rechterhoek tegenover de slaapkamer zal waarschijnlijk de morskeuken geweest zijn.

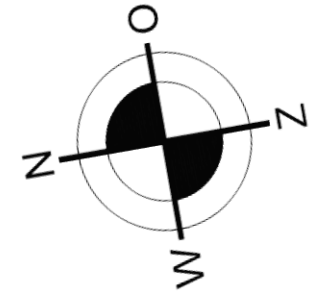
Afbeelding 23 en 24: Prent 29 en 30; Voor en achtergevel.

Afbeelding 25 en 26: Prent 27; Bel-etage.

Vegtvliet

Een tweede voorbeeld van een buitenplaats van een voornamelijk koopman uit Amsterdam is *Vegtvliet*. Omstreeks 1665 liet Willem van den Broeck deze buitenplaats bij Maarsen in Breukelen bouwen. Vingboons omschreef de plattegrond als volgt: *de verdeling van alle de Vertreken, soo van Kamers en Koocken met d'aenkleven van dien, komende alles gelijkcks Vloers, op Kelders ten deele gewulft, waer in men noch heeft een groote kocken, Was-plaets, als mede wooning voor yemand dien de fotge van de plarts soude mogen by absentie werden aenbevolen.* En hij vervolgt: *Hooger is noch goede gelegentheynt van Solder en andersints, tot gerijf van de Huyshoudinge.*

De keuken was aan de zuidzijde gepositioneerd en bood hierdoor niet het voordeel van een keuken in het noordelijke koelere deel van het huis, zoals bij de voorgaande voorbeelden het geval was. Dit had waarschijnlijk te maken met de rivier de Vecht. Het was gebruikelijk om de entree aan de rivierzijde te realiseren.⁵⁸ Los van de keuken bevond zich een washuis of spoelkeuken. Evenals bij *Gansenhoef* was er een buitentrapp met secreet dat toegang gaf tot de dienstvertrekken. Via deze entree werden waarschijnlijk ook de goederen aangevoerd. In het onderhuis van *Vegtvliet* was de woning van de huismeester die voor het huis zorgde wanneer de hoofdbewoners afwezig waren.

Afbeelding 27: Prent 65; Voorgevel.

Afbeelding 28: Prent 64; Bel-etage.

⁵⁸ Luttermvelt 1948 (zie noot 52) p. 104.

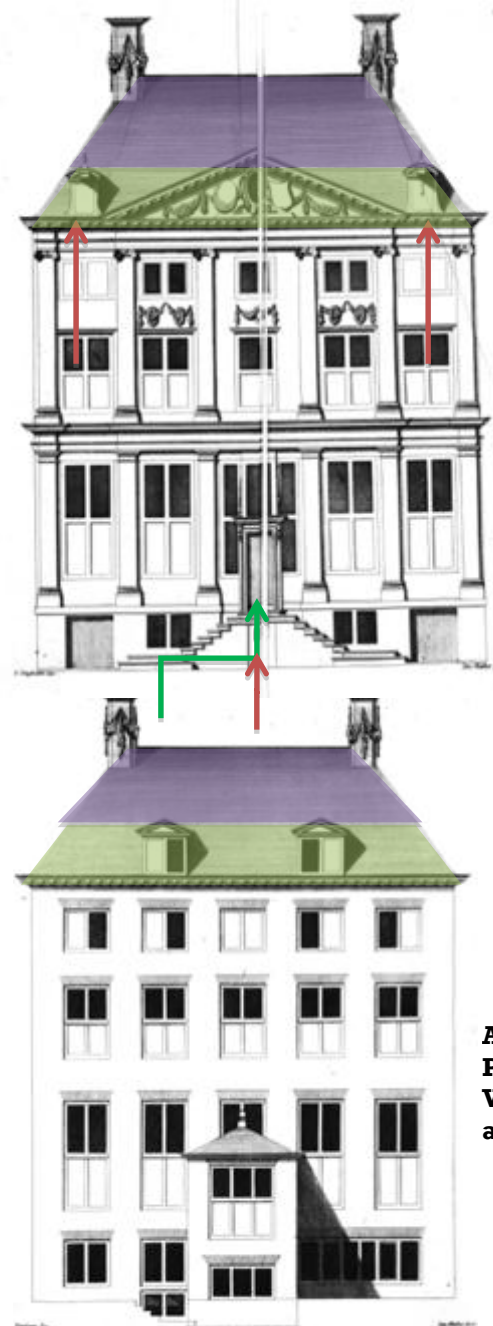
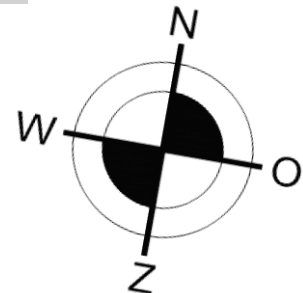
Stadshuizen

In verhouding tot de bewoners van een woonhuis op een enkel perceel in de stad behoorden de eigenaren van de huizen op een dubbel perceel tot de top van de stedelijke samenleving.

Het dubbel brede huis maakte het mogelijk om twee representatieve vertrekken naast elkaar te maken en deze indien nodig gezamenlijk te gebruiken als één feestruimte.⁵⁹

De keukens waren vrijwel altijd aan de achterzijde gelegen om zo voldoende frisse lucht vanuit de tuin binnen te krijgen. Bordestrappen mochten op de Herengracht en Keizersgracht niet hoger dan zeven voet zijn. In sommige delen van de stad was dit vijf. Om toch de bel-etage te verhogen werd in enkele gevallen de bordestrap achterwege gelaten en ging men binnenshuis naar boven. Op deze manier was het mogelijk om de woonverdieping extra hoog te maken. Een voorbeeld hiervan is Herengracht 412. Dit huis komt later ter sprake. Het voordeel van een hoge bel etage was dat men aan de voorzijde meerdere vertrekken naast elkaar kon plaatsen zonder middengang.⁶⁰

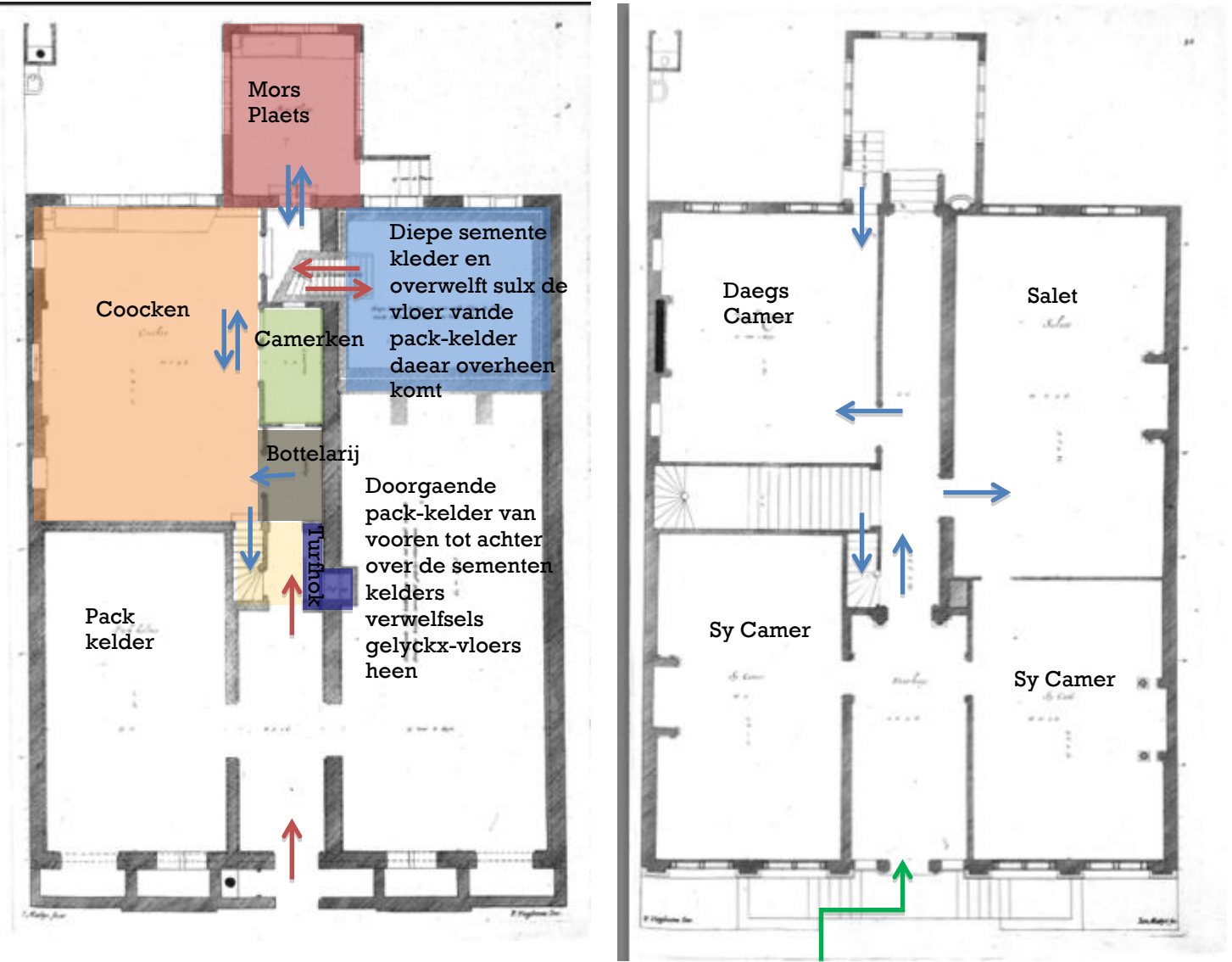
- Route vanuit keuken.
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden
- Provisiekelder
- Keuken
- Morskeuken
- Bottelarij
- Turfhok en Turfpijp
- Slaapvertrekken personeel
- Opslag

Afbeelding 29 en 30: Prent 33 en 34; Voor- en achtergevel.

Herengracht 386

Karel Gerards liet in 1663 een koopmanshuis bouwen op de westzijde van de *nieuwe Heere Graft*. Aan de voorzijde bevonden zich maar liefst vier toegangsdeuren. Links en rechts van de stoep kon men goederen in de pakkelders opslaan. De entree voor het personeel was gelegen onder het bordes van de trap met daarboven een aparte toegang voor de bewoner(s). Achter de pakkelders, met een vloerniveau gelijk aan de straat, bevonden zich de keuken, turfkast, bottelarij, provisiekelder en morskeuken. Naast de keuken bevond zich nog een *camerken* dat mogelijk bestemd was als verblijf van de kok. De hiërarchie in routing in deze ruimten is hier duidelijk verbeeld zoals Stevin het beschreef; via de keuken naar bottelarij en via de *daegs camer* naar de morskeuken. De rechter pakkelder strekt over de volle diepte van het pand met onder deze pakkelder aan de achterzijde een extra opslagruimte, de *Diepe Semente Kelder*, deze lag onder maaiveld. Vanuit de morskeuken kon men via een korte trap de tuin bereiken waar een los secreet stond. De bovenliggende verdieping vertoonde een zelfde beeld als de voorgaande ontwerpen. Boven de keuken zat de *Daegs Kamer* met daar tegenover het *salet*. Aan de voorzijde, boven de opslagkelders, zat de vestibule met links en rechts een *sy camer*, mogelijk werd een van deze ruimten gebruikt als *comptoir*.

Afbeelding 31 en 32: Prent 31 en 32; Souterrain en Bel-etage.

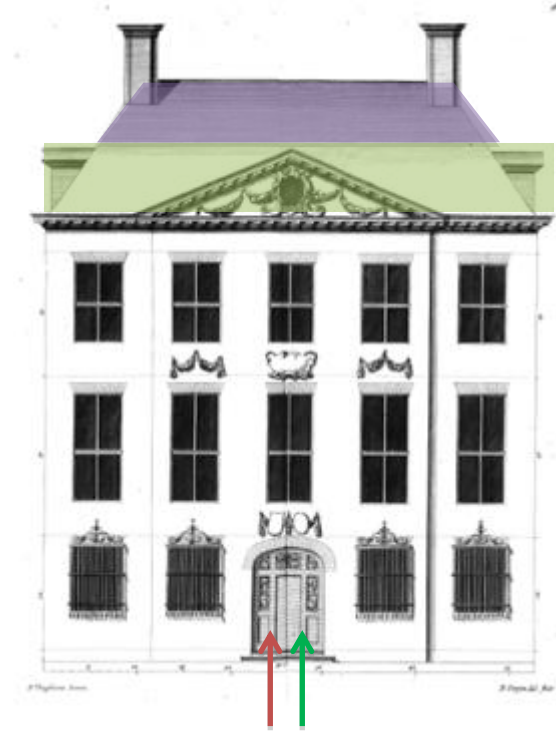
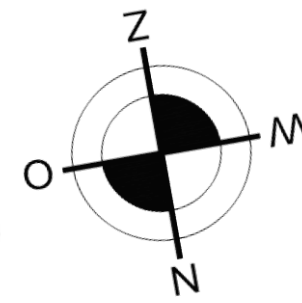
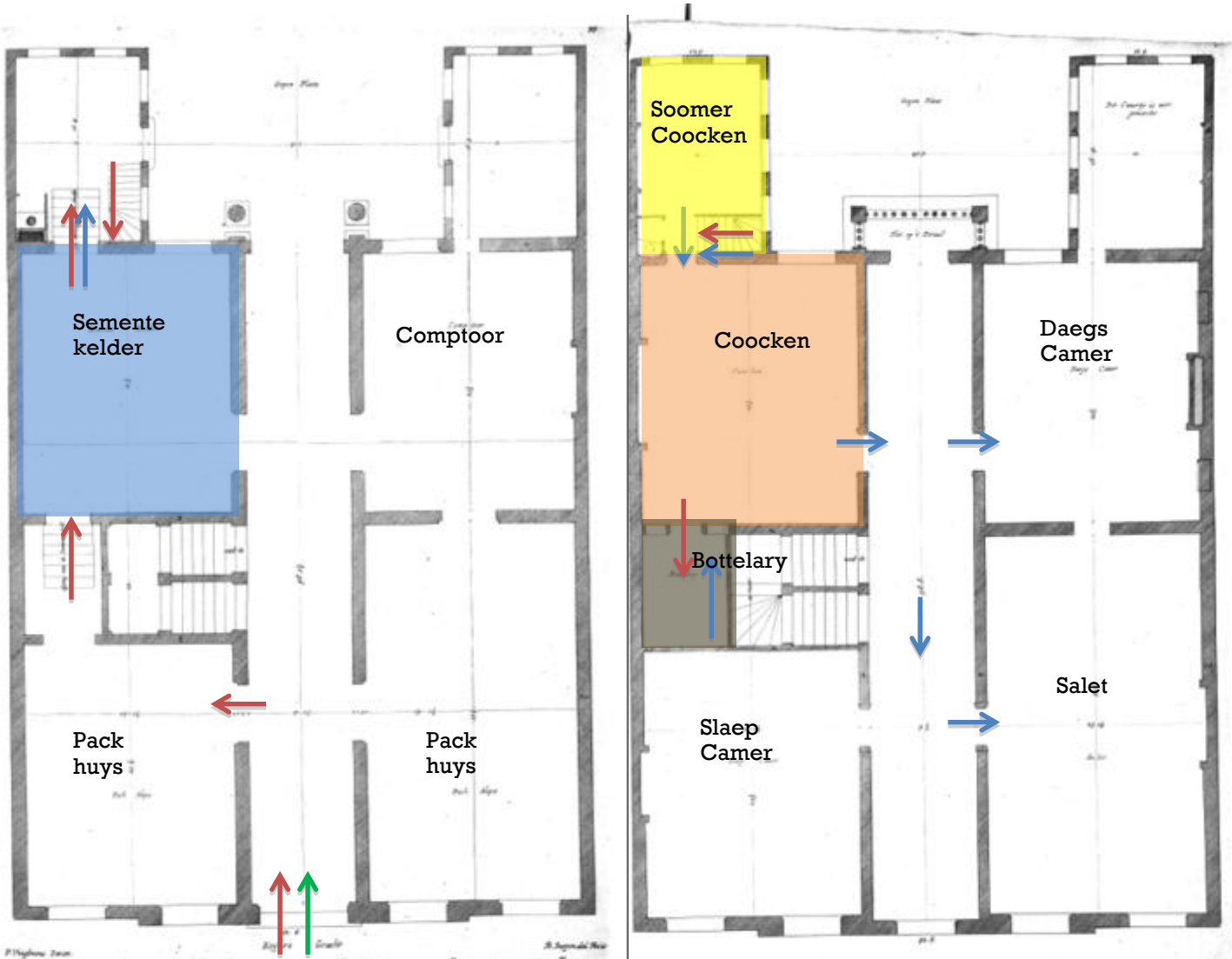
⁵⁹ Ottenheim 1989 (zie noot 66), p. 92.
⁶⁰ Ottenheim 1989 (zie noot 66), pp. 102-103.

Keizersgracht 577

De voorname koopman Isaac Jan Nijs liet Vingboons in 1664 een huis ontwerpen aan de Keizersgracht 577 te Amsterdam. Het huis had slechts één entree. Bij binnenkomst in de doorlopende gang zat aan de linker- en rechterzijde opslagruimte, aan de achterzijde bevond zich een *schoone kamer* en daar tegenover in de rechterhoek een *comptoir*. De linkerzijde van het huis werd grotendeels benut voor het huishouden. Achter de pakkelder en onder de keuken was een *Semente Kelder* aanwezig. Deze kelder was van twee kanten toegankelijk, zowel via de pakkelder als via de aanbouw met een zomerkeuken. In de tekst noemde Vingboons de *coocken* ook *schoone kamer*. Mogelijk werd deze ruimte, afhankelijk van het seizoen, anders gebruikt. De diensttrap in de linkeraanbouw aan de achterzijde gaf toegang tot de *soomer coocken* en *coocken*, (de rechteraanbouw is in deze periode nooit gebouwd). Naast de keuken zat de *Bottelarij* die achter het hoofdtrappenhuis is verscholen. Tegenover de keuken bevond zich de *daegs camer* met daaraan gekoppeld het *salet*. In tegenstelling tot het vorige huis van Karel Gerards, was hier wel duidelijk een *comptoir* aanwezig, op de begane grond tegenover de *Semente Kelder*. Deze ruimte werd als kantoor gebruikt door de heer des huizes. Het personeel had een aparte uitgang naar de tuin aan de achterzijde onder de *soomer coocken*, een trap. Via deze route kon het personeel ongezien voorraden uit de kelders halen.

- Provisiekelder
- Keuken
- Somerkeuken
- Bottelarij
- Slaapvertrekken personeel
- Opslag

- Route vanuit keuken.
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoeroute voor voorraden

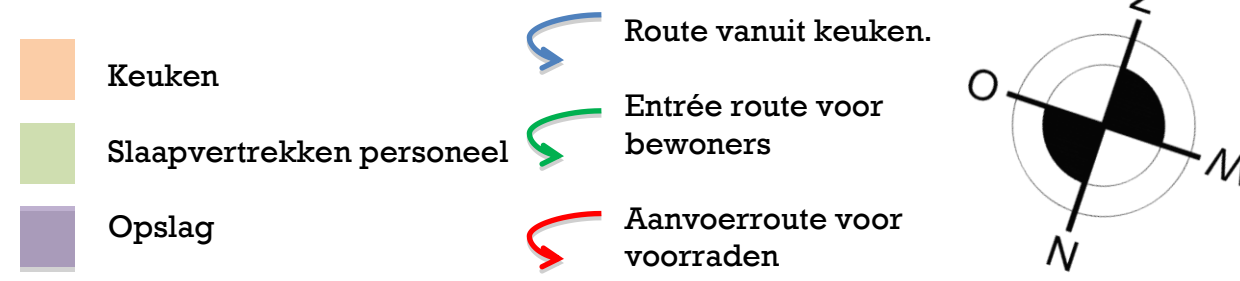

Afbeelding 35 en 36: Prent 37 en 38; Voor en achtergevel.

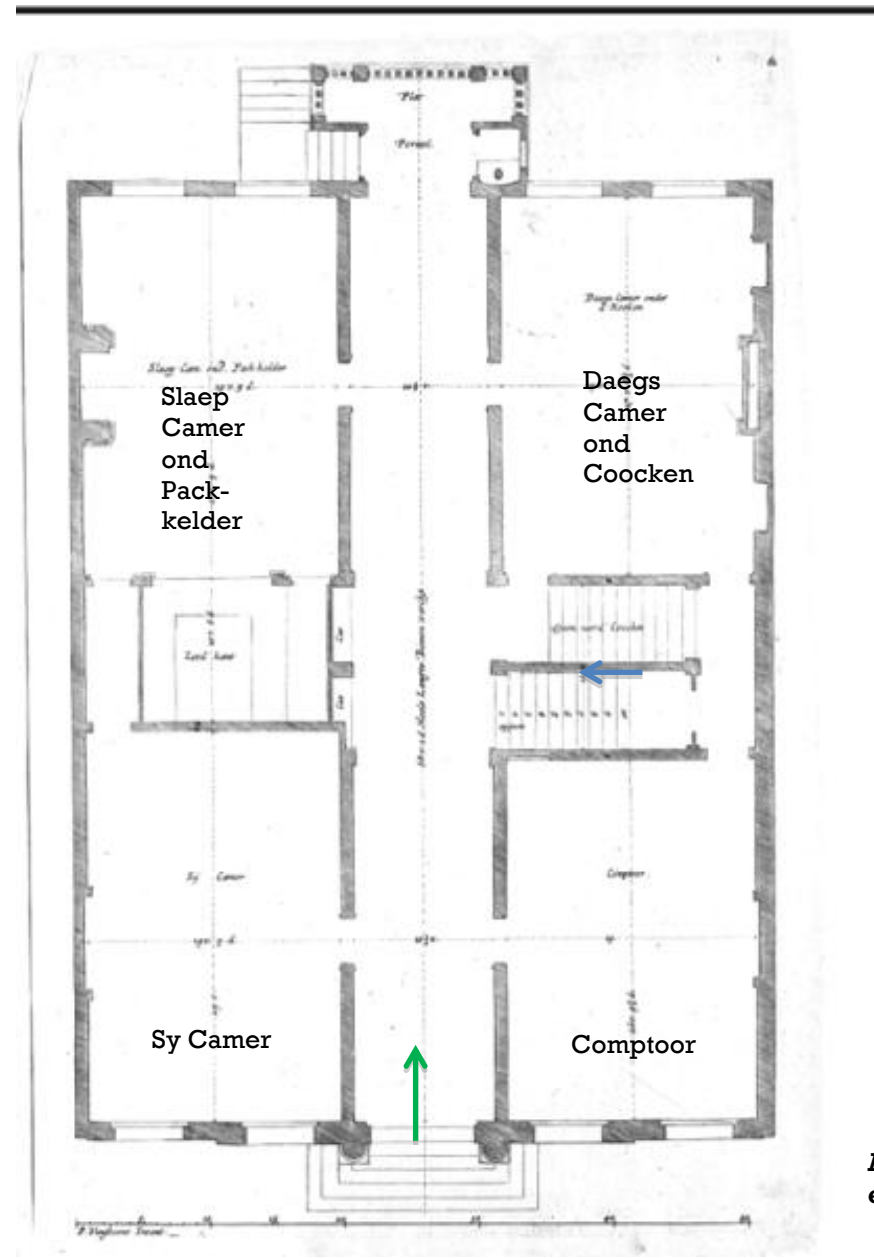
Afbeelding 33 en 34: Prent 35 en 36; plattegrond begane grond en eerste etage.

Herengracht 466

Jeronimus Haase, Heer van Stabroeck, liet dit voorname huis in 1669 bouwen aan de Herengracht 466 op de hoek met de Spiegelgracht. Bij dit perceel werd door Vingboons ook een koetshuis ontworpen dat ontsloten was via de Spiegelgracht. Bij binnenkomst van het koetshuis werden de paarden rechts ondergebracht en kon de koets links worden gestald, zie afbeelding 39. Naast deze stalling was nog een kleine woning die vermoedelijk dienst deed als verblijf voor de stalknecht en/of het overig personeel. Dit gedeelte was geheel afgesloten van de geometrische tuin en had een eigen bleekveld en moestuin. Deze kort gemaaide grasweide werd gebruikt om het linnen te bleken. Achter in dit gedeelte van de tuin was nog een hoenderhok aanwezig met daaraan vast een secreet voor personeel. Aan de voorzijde, links en rechts van de hoofdentree, bevonden zich twee toegangsdeuren naar de twee pakkelders. De linker pakkelder liep door over de gehele diepte van het huis. Rechtsachter was de keuken. Deze ruimten werden gescheiden door een provisiekelder die eveneens tot achter door liep. Achter de provisiekelder was een portaal met een secreet en een achterdeur. De bewoners die van de eerste etage gebruik maakten kwamen via een bordestrap in de tuin. Op de eerste verdieping had Van Stabroeck een *comptoir*. Vanuit de keuken was de verdieping via het trappenhuis eenvoudig te bereiken. Dankzij de uitgang onder het bordes waren de moestuinen, hoenderhokken en bleekvelden nabij.

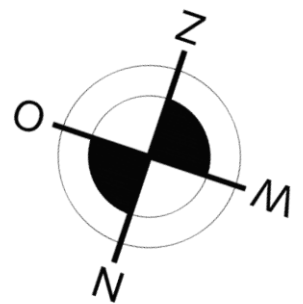
Afbeelding 37 en 38: Prent 62 en 63; Voor en achtergevel.

Afbeelding 39: Prent 61; plattegrond bel-etage.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

- Provisiekelder
  - Keuken
  - Woonhuis
  - Koetshuis
  - Paardenstal
  - Hoenderhok
  - Moestuin
  - Bleekveld
-
- Route vanuit keuken.
  - Entrée route voor bewoners
  - Aanvoerroute voor voorraden

Afbeelding 40: Prent 60; Plattegrond begane grond, koetshuis en tuin.

Herengracht 412

Een van de meest beschreven woningen wat betreft personeelsvertrekken is het huis Herengracht 412, gebouwd in opdracht van Guillaume Belin La Garde. Door de entree op de begane grond was het mogelijk om een extra groot *salet* te realiseren op de eerste etage. De begane grond was geheel bestemd voor dagelijks gebruik. Links lag de pakkelder met daarachter, gescheiden door de trap, een *Daegs Kamer*. Aan de rechterzijde een *Seer gemakkelijk comptoir* met daarachter een binnenplaats en een *coocken van alle gerijf voorzien, als tot soodanig coocken behoort*. Achter de keuken zat het washuis met pomp en watersteen. Met een watersteen kon men water zuiveren. Onder een stenen kom werd een emmer gezet. De stenen kom was zo poreus, dat water hier doorheen sijpelde zie afbeelding 37. Een tweede pomp met watersteen bevond zich in de tegenoverliggende uitbouw dat tevens een trappenhuis bezat om van de *Daegs Kamer* naar de *booven coocken* te komen. De keuken tegenover de *Daegs Kamer* werd de *beneden coocken* genoemd, onder beide vertrekken zat een gewelfde provisiekelder, *waer in alle gerijf is*. Deze kelders werden verlicht met bovenlichten in de tuingevel. Achter het hoofdtrappenhuis was een aparte spiltrap die van begane grond tot de zolder loopt. Deze trap werd specifiek door Vingboons als dienststrap benoemd, de spiltrap bij de binnenplaats werd niet genoemd. Opvallend is dat de *daegs kamers* en de *cookens* op beide verdiepingen boven elkaar zaten. Duidelijk is dat deze twee ruimten niet van elkaar te scheiden waren. Waarschijnlijk werd de *boven coocken* in de zomer gebruikt zodat men koel in de *daegs camer* eronder zat en in de winter precies andersom, zoals Stevin al eerder beschreef.

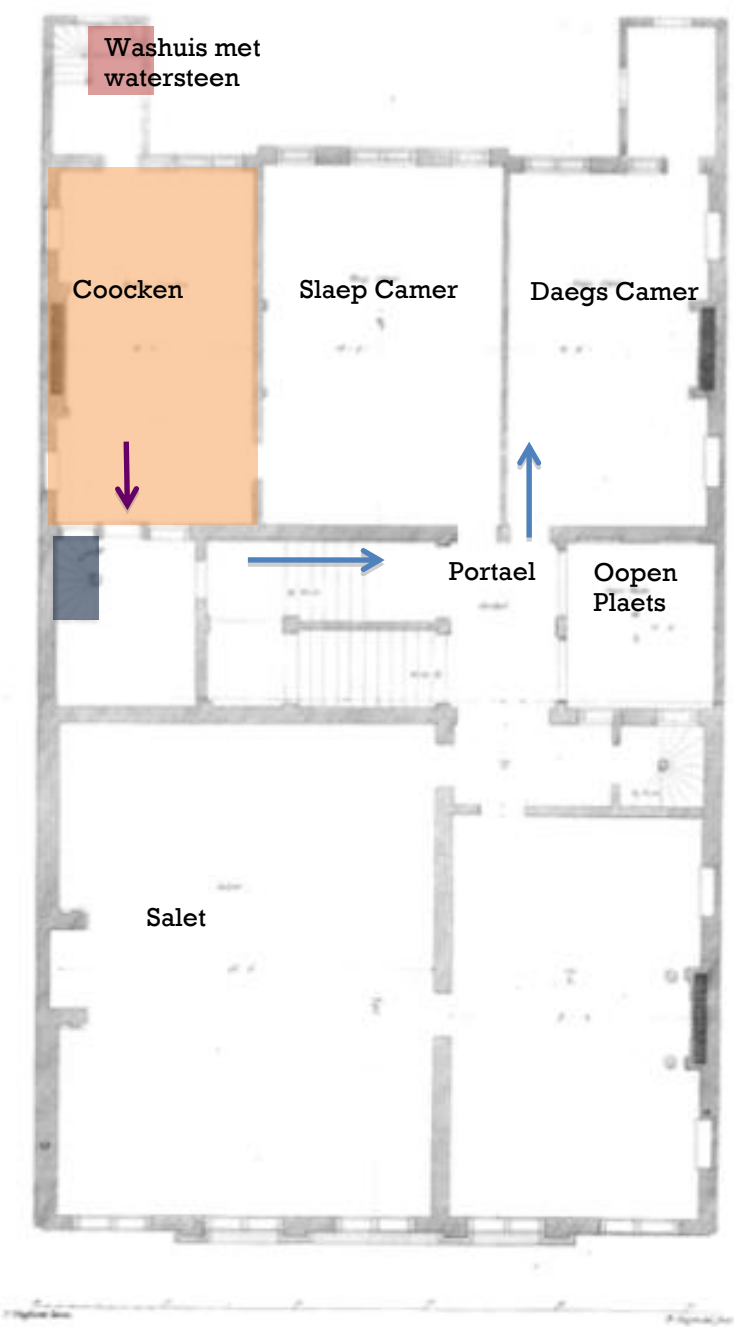
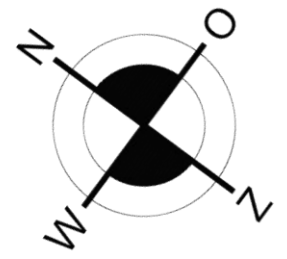
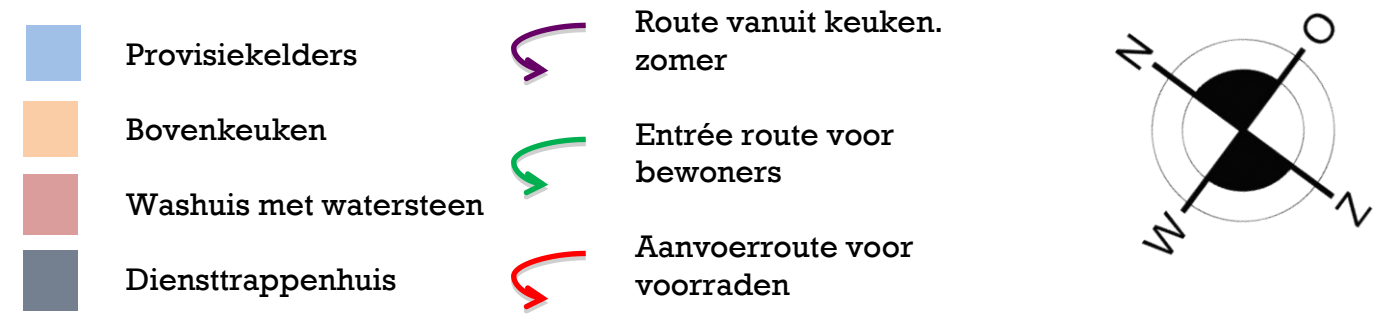
De verdiepingen erboven werden gebruikt voor opslag. Deze werden bevoorrad via de hijsinstallatie achter beide dakkapellen. De vliering werd ook gebruikt voor opslag. Hiervoor was een aparte hijsinstallatie gerealiseerd bij de binnenplaats.⁶¹

Achter in de tuin was een tuinhuis met apart verblijf, twee hoenderhokken en een groot washuis. In dit washuis kon men het linnen wassen en vervolgens laten blekken op de twee bleekvelden.

Afbeelding 41 en 42: Prent 42 en 43; voor- en achtergevel.

⁶¹ Ottenheym 1989 (zie noot 66), p. 102.

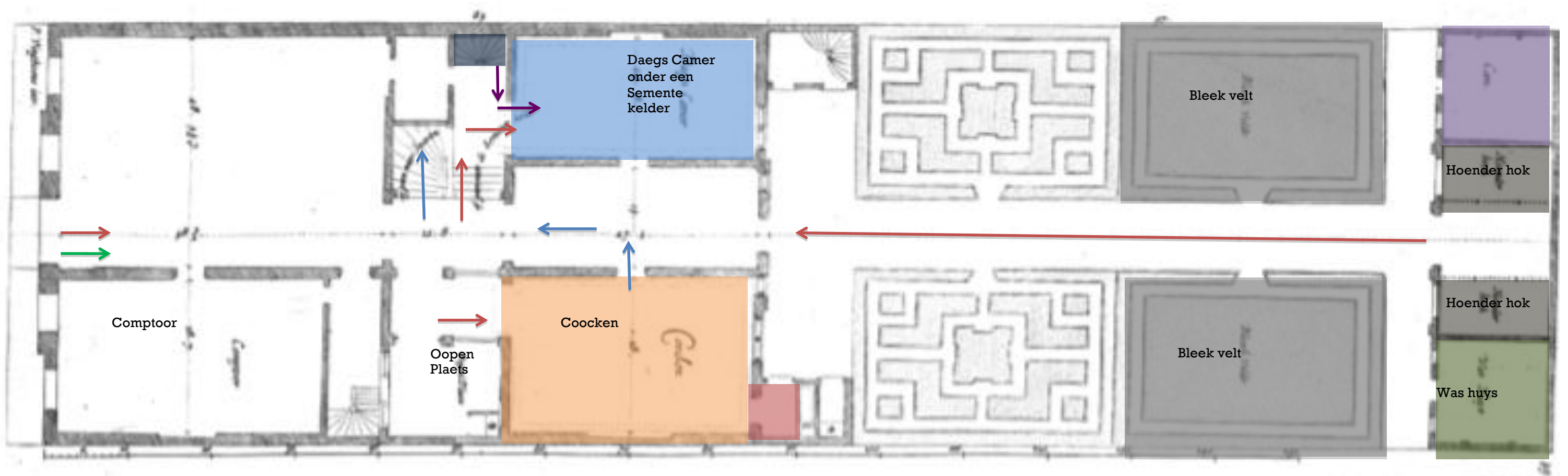
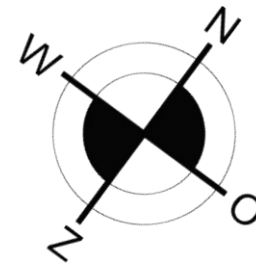

Afbeelding 43 en 44: Prent 41; bel-etage en voorbeeld van een watersteen museum Willet-Holthuysen.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

- Provisiekelder
- Keuken
- Woonhuis
- Diensttrappenhuis
- Washuis
- Groot washuis
- Hoenderhok
- Bleekveld
- Tuinhuis / Opslag

- Route vanuit keuken, zomer
- Route vanuit keuken, winter
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

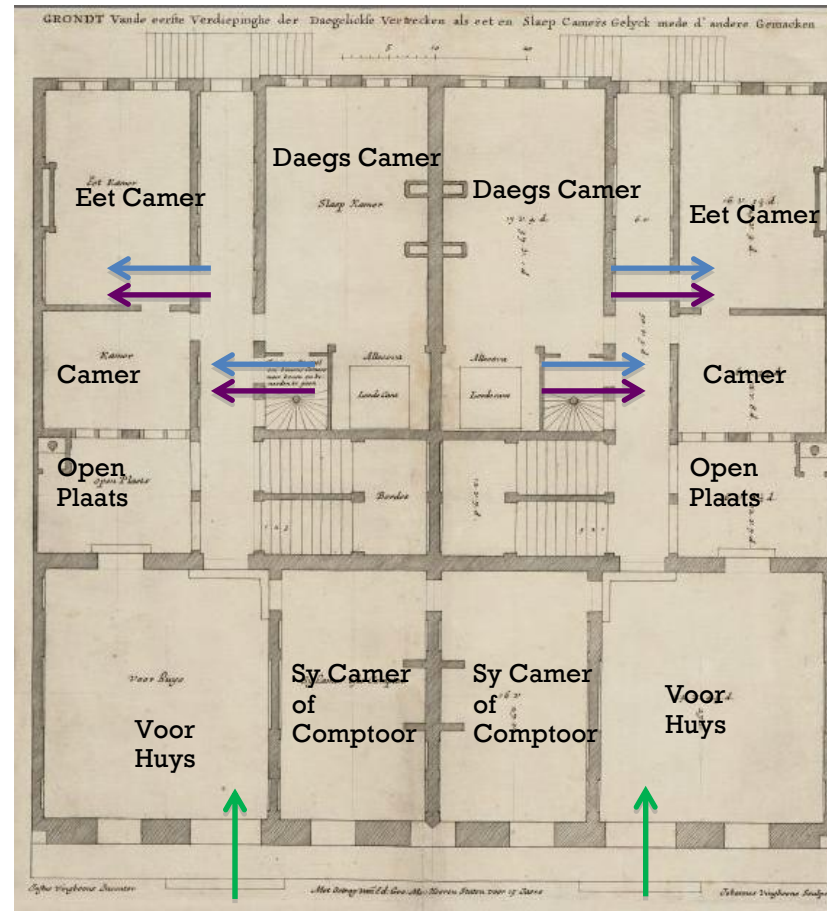

Afbeelding 45: Prent 39; plattegrond souterrain en tuin.

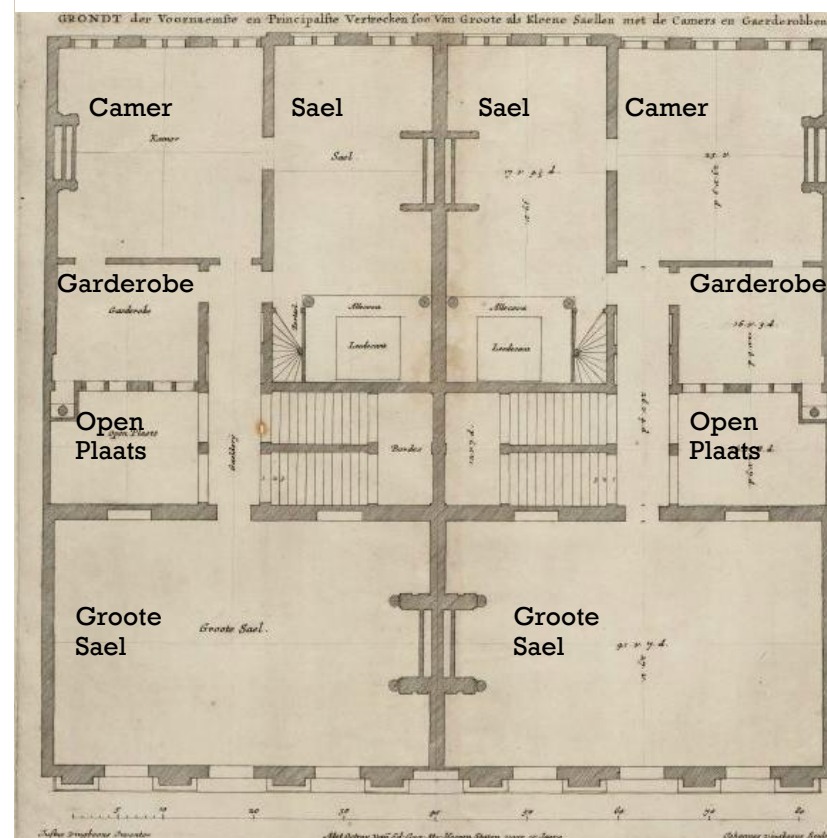
Het Trippenhuis, Kloveniersburgwal 29

De broer van Philips, Justus Vingboons (ca. 1620-1698), ontwierp in opdracht van Louys (1605-1684) en Hendrick Trip (1607-1666) het Trippenhuis gelegen aan de Kloveniersburgwal te Amsterdam. Het huis werd opgedeeld in twee royale gespiegelde woonhuizen met één imposante voorgevel. Een gebruikelijk dubbel breed huis had een perceelsmaat tussen de 50 en 60 voet. Bij het Trippenhuis waren beide pand 43 voet breed. Hierdoor viel het net tussen twee standaard huistypen in. De gemiddelde breedte van een huis met een enkele breedte was 20 tot 30 voet. Het perceel was dus te breed voor een enkel huis en te smal voor een gebruikelijke indeling van een dubbel breed huis. Desondanks werd er gekozen voor een versmalde versie van het dubbele huis, met de consequentie dat de zijkamer aan de voorzijde verviel en de zaal aan de achterzijde smaller was. De grote zaal, salon, kwam hierdoor op de eerste verdieping. Gevolg hiervan was dat de dagelijkse vertrekken op de begane grond en tweede verdieping werden ondergebracht. In het onderhuis bevonden zich de huishoudelijke vertrekken. Aan de voorzijde bevonden zich de kelder en provisiekelder, daarachter een open plaats en twee trappenhuisen en daar weer achter de bottelarij, keuken en kinderkamer. Aan de voorzijde was geen toegang tot de provisiekelders. Aanvoer van de goederen kon buiten het woongedeelte om alleen via de tuin. Bij het rechterhuis werd de kelder in de inventaris van 1684 als bier- en wijnkelder benoemd. De open plaats werd gebruikt voor transport, omdat men aan de voorzijde niet kon hijsen. De trappenhuisen liepen van onderhuis tot boven, een statig trappenhuis en een *trape en portael om binnens camers naer boven en beneden te gaen*. De huizen bezaten diverse keukens; een *Coocken* in het onderhuis, een *somer cooken* in de tuin en een *porseleinkeuken* naast de eetkamer. Naast de *coocken* bevond zich de bottelarij. De inventaris van 1684 beschrijft de *somer cooken*. Zo was er een stookplaats aanwezig waarin twee ijzeren kettingen hingen, gereedschap voor de was, een rond tafeltje met acht stoelen en kookgerei. Uit deze boedel blijkt dat deze keuken gebruikt werd om de was te doen en waarschijnlijk in de zomer om te koken. In dit geval wijzigde de route door de *somer coocken* anders te gebruiken in plaats van de *Coocken* en de *daegs camer*. De *porseleinkeuken* was waarschijnlijk bedoeld om te pronken en speelde geen rol in de dagelijkse activiteiten van het personeel. Naast de *somer cooken* bevond zich de paardenstal met daarbij de stalkamer voorzien van twee secreten voor de stalknecht en of koetsenier.⁶²

Voor het rechterhuis waren zes personeelsleden in dienst. Afgeleid uit het boek *Onderhoud van Huis en Huisraad* behoorde de kinderkamer ook tot de personele en werd het bemand door het zogeheten tweede meisje. Bovendien was het gehele vloerniveau bestemd voor de huishouding. Op de derde verdieping was ruimte voor meubelopslag en op zolder kon men de wintervoorraad aan brandstof en voedsel opslaan.⁶³

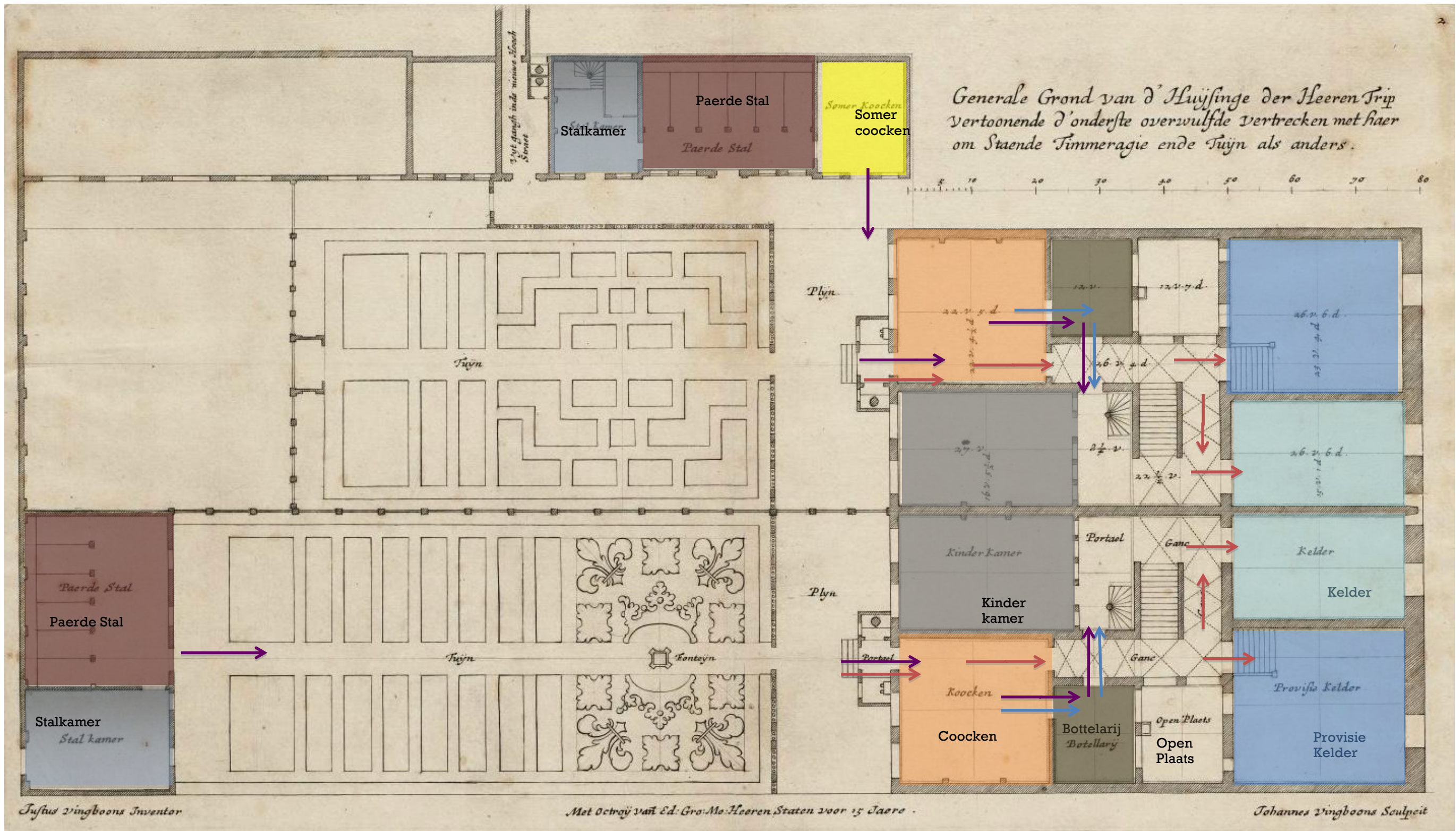
Afbeelding 46: plattegrond eerste verdieping

Afbeelding 47: plattegrond tweede verdieping

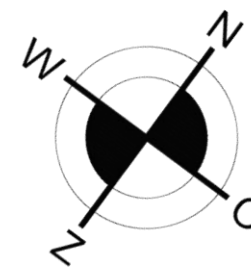
⁶² De linker stal is nooit gebouwd men had meer behoefte aan een *somer koocken*, (zie noot 63), p. 145.

⁶³ R. Meischke en H.E. Reeser, *Het Trippenhuis te Amsterdam*, Amsterdam 1983, pp. 144-157.

Afbeelding 48: plattegrond begane grond en tuin.

 Provisiekelder	 Paardenstal	 Route vanuit keuken, zomer
 Keuken	 Stalkamer	 Route vanuit keuken, winter
 Zomerkeuken	 kelder	 Entrée route voor bewoners
 Bottelarij	 Kinderkamer	 Aanvoerroute voor voorraden

7) Achttiende-eeuwse woonhuizen

In het begin van de achttiende eeuw waren de bouwactiviteiten in Amsterdam sterk afgenomen. Particuliere opdrachten in de stad liepen terug en nieuwe stimulerende projecten bleven uit. Buiten de stad was het anders, de buitenplaats was nog steeds in trek en velen waren aan vernieuwing toe. Adellijke families deden hun 'verouderde' kastelen van de hand. De kopers waren veelal rijke burgers. Zij lieten in sommige gevallen het slot ingrijpend verbouwen. Veel vaker werden de huizen afgebroken om vervolgens nieuwbouw te plegen. In beide gevallen behielden de rijke burgers wel bewust de feodale elementen zoals de donjon.⁶⁴ Amsterdamse werklieden waren populair bij opdrachtgevers, maar uit deze periode zijn weinig architectennamen bekend.⁶⁵ Vanwege het ontbreken van een vooraanstaand architect uit het begin van de achttiende eeuw worden in dit hoofdstuk representatieve voorbeelden uitgelicht van veelal onbekende bouwmeesters.

Het werkveld van het Amsterdamse bouwvak liep tot aan Arnhem. De modernste huizen werden in de buitenplaatsgebieden in Utrecht en Kennemerland als één ontwerp gebouwd en bevatten fraai afgewerkte interieurs.⁶⁶ Ook bij deze luxere huizen werden geen architecten ingeschakeld, maar het lijkt erop dat men bouwplougen had die onder leiding stonden van timmerbazen en/of metselaars. Deze schakelden vervolgens diverse partijen in voor de afwerking.

Vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw werden er meer grachtenhuizen verbouwd. De gemiddeld zestig jaar oude huizen aan de grachten vroegen om een modernisering en eventueel herinrichting. Veel kelders en zolders werden niet meer gebruikt als opslag waardoor er minder sprake was van laden en lossen vanaf de kade. De kade was veranderd in een verkeersweg met rijtuigen en voetgangers.⁶⁷

Van de adellijke huizen is bekend dat de slaapvertrekken zich van de hoofdverdieping naar de bovengelegen verdieping verplaatsten. Het gezelschapsleven deed zijn intrede en de vrijgekomen ruimten werden ingericht om gasten te amuseren. Als gevolg van een wijzigende levensstijl en versoepeling van de etiquette ontwikkelde de architectuur van de interieurs zich van formeel naar meer verfijnd.⁶⁸ Ook de burgerij deed mee aan deze 'nieuwe' manier van leven, dat een hoogtepunt kende in het eerste kwart van de achttiende eeuw. De rijke burgers imiteerden het leven van vorsten. Pieter de la Court waarschuwde deze mensen om hier niet in door te draven, maar dit met gepaste mate te doen. Een heer was weliswaar aan zijn stand verplicht om aan de 'hedendaegse grootse manier' deel te nemen, maar dit diende binnen de perken te blijven. Bij deze vormen van amusement hoorde uiteraard ook een fraaie tuin. Voorheen bestond er angst voor de natuur die als wreed, woest en verslindend werd gezien maar men zag schoonheid in een beteugelde natuur. Een drang naar buiten was ontstaan en men legde, in navolging van de mode in Frankrijk, strakke geometrische tuinen aan.⁶⁹

Om deze tuinen te onderhouden was het noodzakelijk goede tuinmannen in dienst te hebben. In deze tuinen werden, soms uit het zicht, diverse ondersteunende voorzieningen opgenomen ten behoeve van het personeel zoals een tuinmanswoning, viskom, moestuinen, koetshuis, oranjerie en een ijskelder. De relatie tussen het leven binnen in het huis en het buitenleven met daarbij het produceren van eigen voedsel was vanzelfsprekend. Naast het pronken met de meest bijzondere groente- en fruitsoorten was er ook noodzaak om een moestuin te hebben. Men besteedde meer aandacht aan de eigen gezondheid en at specifieke groenten vaker dan andere om bepaalde kwalen te voorkomen. Door een moestuin dichtbij te hebben voorkwam men ook dat voedsel sneller zou bederven door lang transport en was de kans op ongedierte kleiner.

De locatie van de moestuin is vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot in de achttiende eeuw gewijzigd van dichtbij, in het zicht van het huis, tot steeds iets verder buiten het zicht van het huis. Moestuinen werden vrijwel altijd door een muur of hagen afgeschermd om ze te beschermen tegen teveel zon of harde wind.⁷⁰ Langs deze muur, die vaak slingerde en als slangen- of slingermuur werd aangeduid, groeiden de leibomen.

Naast een moestuin was het ook niet ongebruikelijk om een kruidentuin te hebben waarin keukenkruiden groeiden zoals munt, kervel, salie en basilicum.

⁶⁴ B. Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, pp. 38-39.

⁶⁵ F. Smidt, *Paleizen voor prins en burgers*, Zwolle 2006, pp. 19-26.

⁶⁶ R. Meischke, H.J. Zantkuil, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland/Amsterdam*, Zwolle 1995

Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser), pp. 76-78.

⁶⁷ W. Zaal, *Het huis aan de bocht. Herengracht 476*, Amsterdam 2010, p. 83.

⁶⁸ Olde Meierink e.a. 1995 (zie noot 64), pp.64-65.

⁶⁹ Tromp e.a., 2012 (zie noot 39), pp. 103-104.

⁷⁰ Tromp e.a., 2012 (zie noot 39), pp. 157-158.

Buitenplaatsen

Sparrendaal

Het landgoed Sparrendaal diende als zomerverblijf voor de Utrechtse burgemeester en vroedschaplid Jacob van Berck (1694-1762). Het was mogelijk voor van Berck om een groot stuk land te verkrijgen omdat zijn grootvader al een deel had gekocht in 1642. In 1660 werd dit nog uitgebreid aan de oostzijde. In 1754 werd de eerste steen gelegd van het nieuwe buitenhuis door zijn dochter Maria Constantia (1740-onbekend). Het huis werd voorzien van twee koetshuizen en rechts naast het huis was een boomgaard en slangenmuur om gewassen te laten groeien. De gebouwen stonden gegroepeerd rondom een basse cour met vijver, *de goudvissenkom*. Via de middenkamer aan de achterzijde was er een prachtig uitzicht gecreëerd op het aangelegde park met aan het einde een sterrenbos. In het park bevond zich een menagerie en een hoenderhof.

In 1790 werd het huis verkocht aan Abraham Veerman de Senserff en bij deze verkoop hoort de volgende omschrijving: *de buitenplaats Sper en dal, bestaande in een zedert weinig Jaaren nieuwe getimmerde Heerenhuisinge met deszelfs Vleugels dienende voor Koetshuys en Stalling voor Paarden, Oranjerie, Koetsier en Knechtskamer, Waschhuijs, Appelkamer, Tuinmanswooning en Stalling voor twaalf Koebeesten en verdere getimmertens, met zijn Tuinen en Boomgaarden, Muuren, Schuttingen, Gragten, Carper, Goudvisch en andere Kommen en een Brug door de gemeene Weg met een canaal tot aan de Langbroekerwetering.*⁷¹

In 1846 stierf de bewoonster, Margaretha van Oosthuysse (1769-1846), en naar aanleiding daarvan werd een inventaris opgemaakt ten behoeve van de erfgenamen. Aan de hand van deze inventaris werd door architect Van Asbeck in 1964 de verschillende vertrekken benoemd. In het souterrain waren de volgende vertrekken voor het huishouden opgenomen; een kleine *Provisiekelder*, de *Dessertkamer*, een *Vatenhok*, de *Keuken*, een *Groentekelder*, de *Meidenkamer*, *Knechtskamer* en een *Kantoor*. In de keuken bevond zich de grote schouw met daarbij al het kookgerei. In de inventaris uit 1846 werden de volgende werkmaterialen genoemd; een houtbak, doofpotten, kettingen, asschoppen, een ijzeren tang, drie casserollen, drie hakmessen, twee schuimspanen, een vijzel, drie ijzeren braadpannen, een koffijmolen, een blikken theestof, elf porseleinen borden, lampen en blakers. In de keuken at het huishoudelijke personeel en dronken zij koffie en thee. In het vatenhok naast de keuken kon men met behulp van waterbakken de afwas doen. De ruimte ernaast werd in de twintigste eeuw in gebruik genomen als waskeuken maar werd door Van Asbeck als *Dessertkamer* benoemd. De ruimte had geen directe verbinding met de grote keuken. Aan de rechterzijde was de keuken verbonden met een provisiekelder die tevens een toegang had vanaf de gang. Hierin werd het serviesgoed, zes terrines, 190 soep- en platte borden, zestig schotels, tien sauskommen en botervlootjes, de nodige ketels, potten, kannen en kandelaars, bewaard en het vertrek kan ook worden bestempeld als 'bottelarij'. Daarnaast afgescheiden van dit geheel was de wijnkelder praktisch gelegen nabij de zij-ingang, waar goederen konden worden aangevoerd.

- Provisiekelder
- Keuken
- Vatenhok
- Dessertkamer
- Knechts kamer
- Meidenkamer
- Kolenhok
- Poetskamer
- Kantoor
- Wijnkelder
- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

Afbeelding 49: plattegrond souterrain door van Asbeck (1964).

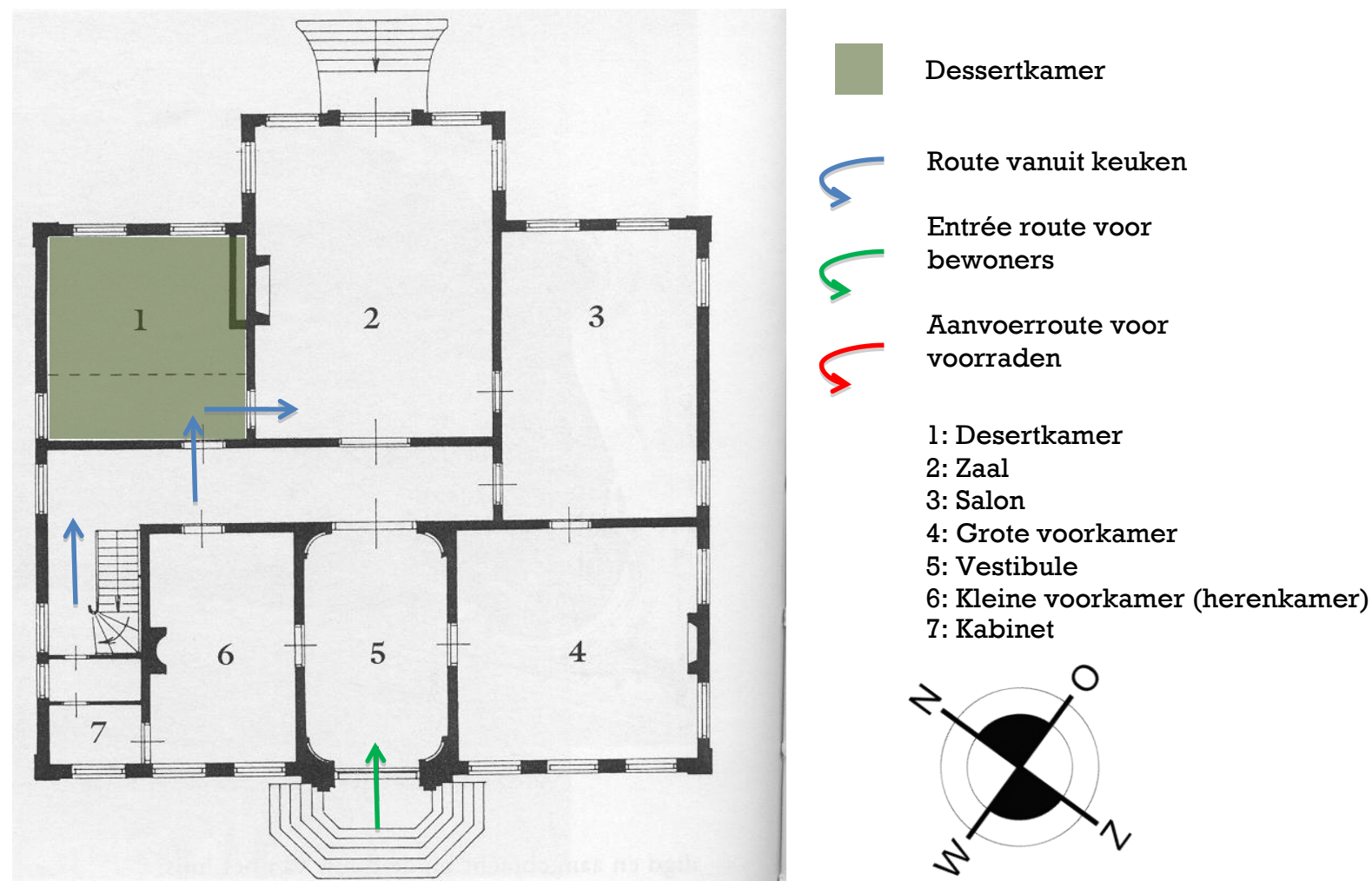
⁷¹ C.L. van Groningen, Sparrendaal. Een lusthof op de Utrechtse Heuvelrug, *tweeëntachtigste Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser 2000*, Amsterdam 2001, p. 38.

In het tegenoverliggende kantoor kon men vervolgens de zakelijke handelingen verrichten zonder dat men het hele huis door hoefde. Hierin bevonden zich een bureau met geldkist, negen stoelen, twee leunstoelen en een vierkante eikenhouten tafel. Hiernaast gelegen was een poetskamer en het kolenhok. Wat opvallend lijkt is dat de knechtskamer en meidenkamer zich naast elkaar bevinden. Er is echter geen verbinding tussen beiden en de knecht had er ook geen bed staan want hij sliep op zolder.

Op de bel-etage was naast de ruimten voor het gemakkelijke verblijf ook nog een vertrek ten behoeve van de voorbereiding van het eten. De kamer linksachter werd ook benoemd als dessertkamer. In deze ruimte werden spijzen warm gehouden voordat ze werden opgediend en had men kasten waarin serviezen, bestek en linnengoed werden bewaard. Om wijn te kunnen koelen was er een mahoniehouten koelvat met koperen vat aanwezig. Tussen de ramen stond een mahoniehouten penanttafel met daartegenover een ingelegd buffet. Daarnaast stonden er in deze ruimte nog een vierkante tafel, acht stoelen, twee fauteuils en zes stoven. Gezien de luxe inrichting zal deze ruimte niet voor al het personeel toegankelijk zijn geweest, dit blijkt ook uit de aanwezigheid van een wit 'Fransch' theeservies met gouden randen en daarbij behorend comfoor en zilveren bestek.

Zoals gezegd had de knecht op de zolder zijn slaapplek. Deze ruimte was voorzien van een ledikant en een tafeltje met spiegel. Daarnaast werd de zolder gebruikt als opslag en diende het als droogruimte voor de was waartoe 40 droogstokken waren aangebracht. Op de vloering werden linnenkleden bewaard voor het drogen van sparrenzaad.

Het westelijk koetshuis was in gebruik als paardenstal met rechts de stallingsruimte voor de paarden, in het midden ruimte voor de koets en links een woning voor de koetsier bestaande uit drie kamers en een keuken. Het oostelijke koetshuis was bestemd voor de tuinman en de orangerie was hierin ondergebracht.⁷² Een logische onderverdeling, paarden staan graag koel en hebben dus hun onderkomen in het meest gunstige deel (noordelijke) en de planten in de orangerie gedijen goed onder invloed van de zon (zuidelijk).

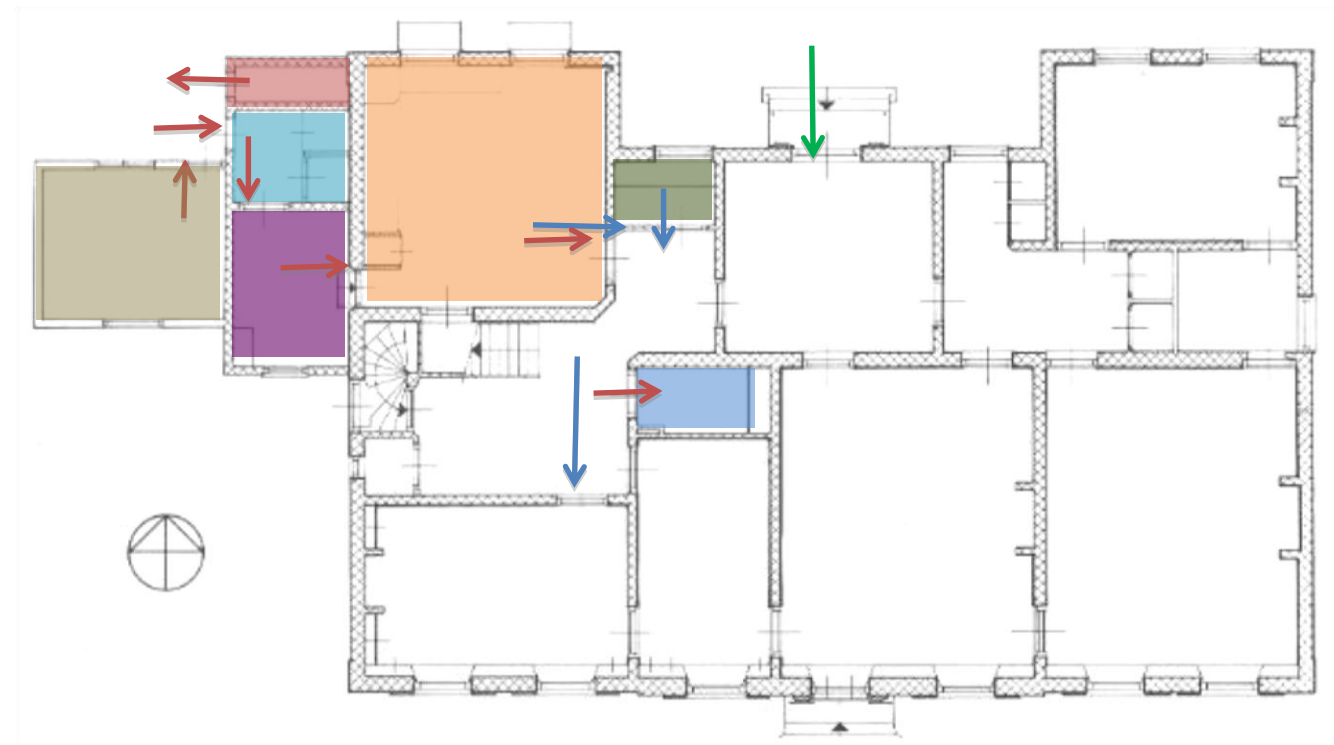
Afbeelding 50: plattegrond bel etage door van Asbeck (1964).

⁷² Van Groningen 2001 (zie noot 125), pp. 49-54.

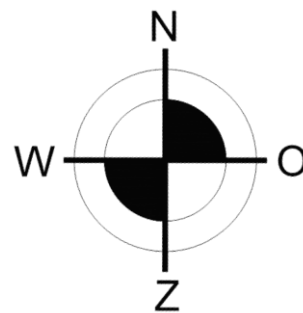
Oud-Amelisweerd

In 1761 kreeg Baron Gerard Godard Taets van Amerongen (1729-1804) van zijn schoonvader het Landgoed Oud-Amelisweerd in leen. Er werd een brug over de Kromme Rijn gerealiseerd en de tuinen kregen een ander karakter. In 1770 gaf Gerard Godard opdracht om een nieuw ontwerp te maken. Het huis heeft wel enkele veranderingen ondergaan maar de huidige verschijningsvorm wordt gedomineerd door het ontwerp van Godard. De operationele dienstvertrekken lagen aan de linker achterzijde. Midden in het huis was een provisiekamer met daarin een koelkast. In deze ruimte werd ooit groente en fruit ingemaakt en het bood ruimte voor geschoten wild om te besterven. Het lijkt vreemd dat deze ruimte niet direct naast de keuken was gelegen, maar in het midden van het huis was het koeler en dit bood betere omstandigheden voor een koelkast en om wild te laten besterven.⁷³

Het operationele personeelsgedeelte bestond uit een keuken met fornuizen, een groot turfhoek, pomphuis en kook- en bakovens. Het pomphuis was te bereiken vanuit de keuken via een kleine trap naar beneden. Vanuit het pomphuis was een plaats bereikbaar met een secreet. Bij het verlaten van de plaats was aan de linkerzijde nog een schuur en aan de rechterzijde, aan de plaats vast, een ijskelder met daarnaast een moestuin. Deze entree was ook bestemd voor het personeel. In de kap bevonden zich vier slaapvertrekken van het in huis wonende personeel. De kap was te bereiken via twee dienstrappen aan beide einden van de gang op de eerste verdieping. Bekend is dat iedere kamer beschikte over een comoditeit (een brede ladekast) en een bedstede. Vanuit de keuken werd de eetkamer bediend welke aan de voorzijde was gelegen. Vanuit de eetkamer bestond er een enfilade aan de voorzijde naar de overige voorname ontvangstvertrekken.

Afbeelding 51: plattegrond bel etage.

⁷³ N. Baartman e.a, Baronnen en Kunstenaars. *De geschiedenis van het landhuis Oud-Amelisweerd vanaf de middeleeuwen tot heden*, Leerdam 1993, p. 116.

Beeckestijn

Tussen 1716 en 1721 lieten Jan Trip jr. (1691-1722) en Petronella van Hoorn (1698-1765), dochter van de gouverneur-generaal van Oost-Indië, een voormalige zeventiende-eeuwse hofstede verbouwen tot de buitenplaats met haar huidige aanzien. Het huis Beeckestijn werd dusdanig aangepast zodat er een vierkante plattegrond ontstond. Door de interne wijzigingen werden wanden verplaatst en kwam er een omgaand schilddak. De werkzaamheden werden uitgevoerd door een Amsterdamse bouwploeg die bestond uit de aannemer Jan van der Streng, de steenhouwer Anthony Turck en de beeldbouwer-stucadoor Ignatius van Logteren (1685-1732). Dit team was in Amsterdam verantwoordelijk voor de modernisering van diverse woonhuizen aan de grachten.⁷⁴

De buitenplaats was gelegen aan de duinrand in Kennemerland aan het nu niet meer bestaande Wijkermeer, een uitloper van het IJ. De eigenaren konden in Amsterdam aan boord stappen van hun zeilschip en voor het huis aanmeren. De la Court schreef dat de ligging bepaald werd door stroomrichting van een rivier, in dit geval de rivier de Alenbeek.⁷⁵

Het huis was georiënteerd op een centrale zichttas in het landschap. Aan het voorplein, ter weerszijden van het huis lagen een stalgebouw en een koetshuis met tuinmanswoning. Bij binnenkomst had men een doorzicht naar de tuinen via de voorhal, gang en achterhal. Vooral eigenaar Jacob Boreel (1711-1778) drukte aan het eind van de achttiende eeuw zijn stempel op de tuinen van het landgoed. Deze situatie zal dan ook nader worden toegelicht. Boreel liet het huis tussen 1755 en 1772 vergroten met twee zijvleugels en in zijn opdracht kwam het grote achterpark tot stand. Boreel was als diplomaat in Engeland geweest en kende de laatste ontwikkelingen op het gebied van de tuinarchitectuur. De nieuwe tuinaanleg werd ontworpen door de uit Duitsland afkomstige Johann Georg Michael (1738-1800). Michael, die ruim dertig jaar in een woning op het Beeckestijn heeft gewoond, experimenteerde, onder Duitse en Engelse invloed, in het achterste deel van het park met de aanleg van een landschapstuin.⁷⁶ De tuinen van Beeckestijn werden door Michael voorzien van kronkelpaden, bloemdragende heesters, waterpartijen, weiden en romantische bouwsels zoals een woning in de vorm van een neogotische kapel. Bijzonder is nog te noemen de menagerie waar dieren werden gehouden ter vermaak van de bewoners en hun gasten. Naast de menagerie stond een gebouw dat ongetwijfeld de wintervertrekken huisde voor de dieren.

Een beschrijving van en onderzoek naar de indeling van de personeelsvertrekken is er helaas niet. Wel zijn enkele vertrekken herkenbaar, of bekend, op de plattegrond en kan met behulp van oude foto's een analyse gemaakt worden. Zo is de positie van de keuken met grote schouwkap duidelijk aan te wijzen. Van de naastgelegen ruimte in de hoek is niet bekend wat de functie was maar een spoelkeuken is niet onwaarschijnlijk. Het is niet ondenkbaar dat er een geclusterde groep dienstvertrekken in deze hoek was zoals bij Oud-Amelisweerd. Daarnaast zijn er bij de restauratie van 1967 sporen gevonden van verschillende kelders, een regenput en een waterput. Met behulp van deze gegevens kan een deel van route van het personeel worden gemaakt.

Afbeelding 52, 53 en 54:
Historische foto's keuken
(45 vanuit de hal gezien).

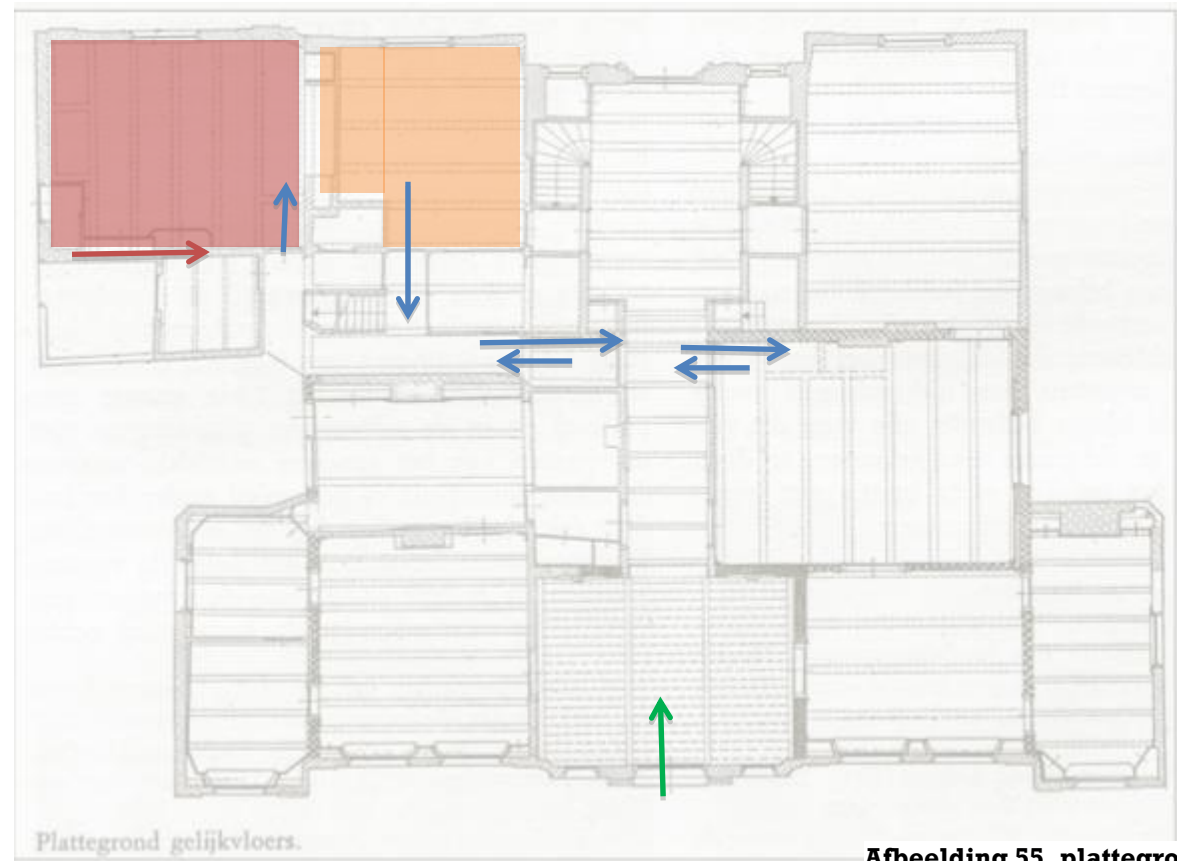

⁷⁴ Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 2007*, Amsterdam 2008, pp. 14-16.

⁷⁵ C.S. Oldenburger-Ebbers, 'De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen.

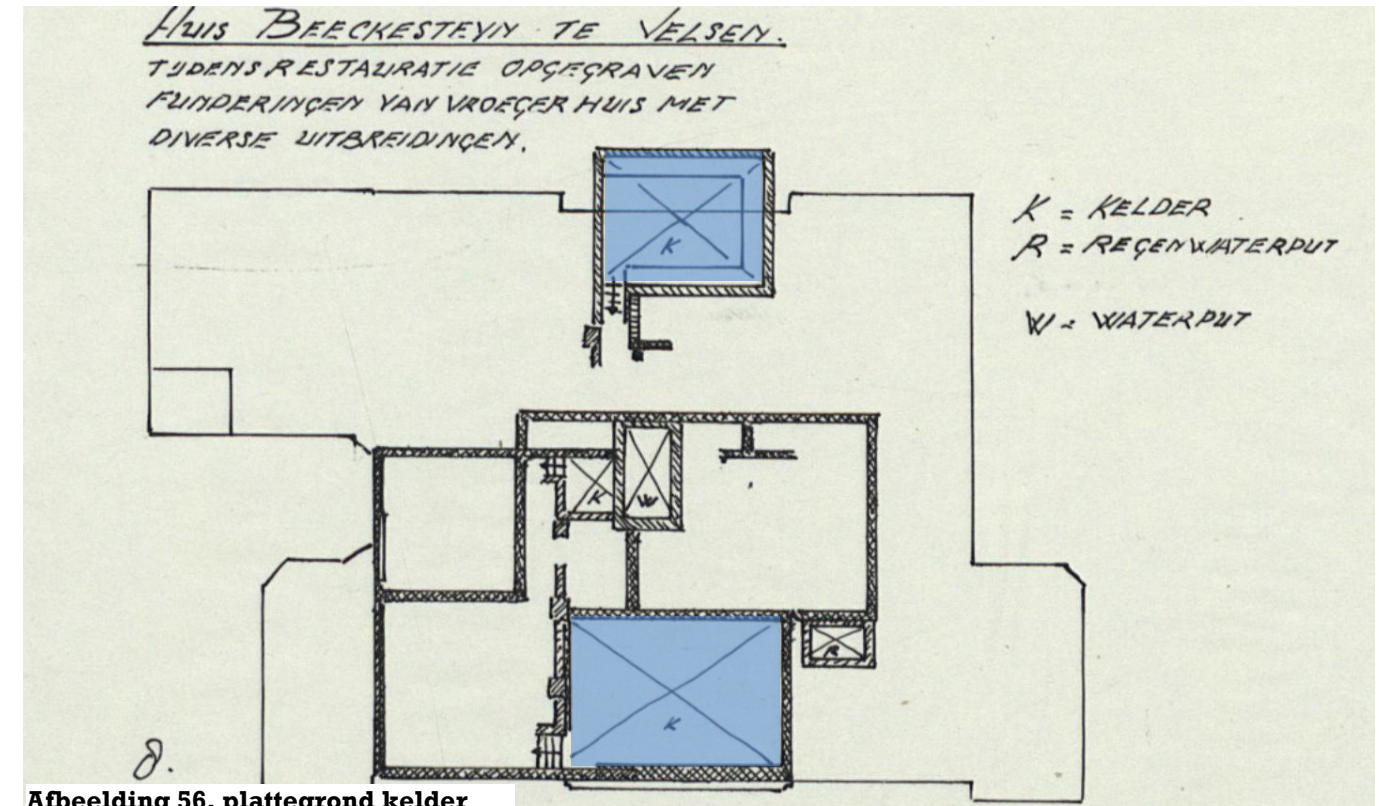
Case-study: Het 'ideale' Beeckestijn', in: *Buitenplaatsen jaarboek monumentenzorg 1998*, Zwolle 1998, p.106.

⁷⁶ J. Van der Aar, S. Rolle, *De tuinen van Beeckestijn*, Haarlem 2000, pp. 17-22.

Afbeelding 55, plattegrond begane grond

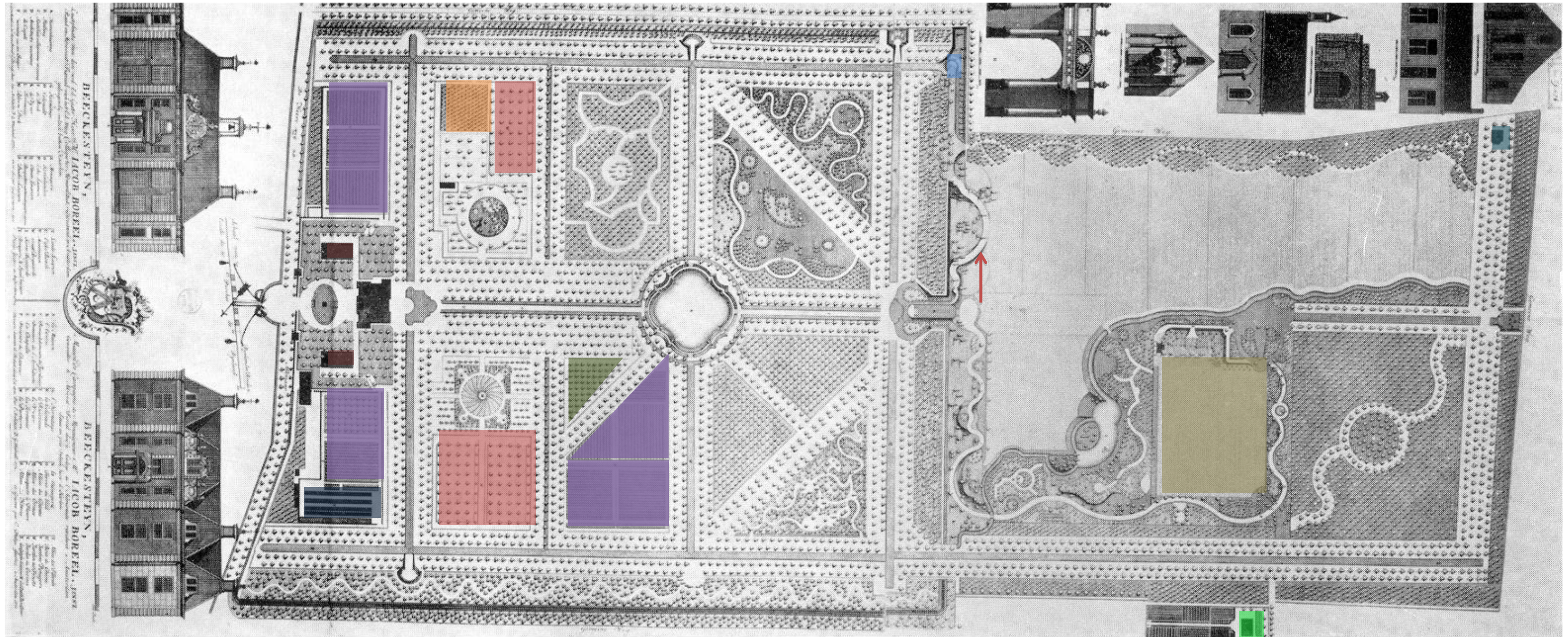
	Provisiekelder		Route vanuit keuken
	Keuken		Entrée route voor bewoners
	Spoelkeuken		Aanvoerroute voor voorraden

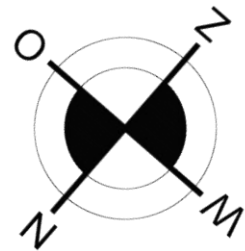
Afbeelding 56, plattegrond kelder

De meeste personeelsleden verbleven op het terrein en hadden een eigen vertrek buiten het huis. De tuinman had naast de moestuin zijn eigen woning en in het tegenoverliggende stalgebouw slieden de koetsier en de stalknecht. Naast het stalgebouw was eveneens een moestuin met een op het westen georiënteerde muur. Dit is opmerkelijk omdat de meeste slangenmuren vaak op het noorden waren georiënteerd. Door de aanwezigheid van twee op het westen geplaatste muren was het mogelijk om de vruchten, of op een betere manier, vruchten en gewassen te laten groeien dan de op het noorden geplaatste muur. De jager zou mogelijk ook een eigen woning hebben gehad. Deze is echter niet duidelijk op de plattegrond aangegeven. Bij de noordelijke moestuin staan nog enkele gebouwen waarin dienstvertrekken zaten. Mogelijk had de jager daar ook zijn eigen vertrekken. Zoals Pieter de la Court al voorschreef was het beter om eigen personeel te hebben. Door hen op eigen terrein te laten verblijven was er tevens beter toezicht. Achter de zuidelijke moestuin werd een eikenbos aangelegd dat hout leverde om te stoken. De buitenplaatsen in Velsen waren in de achttiende eeuw voor Amsterdam en Haarlem de belangrijkste leveranciers van kersen. Een kersenboomgaard bracht geld op. De kersen groeiden in een apart gedeelte naast de derde moestuin, achter de vruchtenboomgaard links. Het plattelandsleven werd gebruikt als thema ter vermaak. In het tweede gedeelte van de tuin was daarom een korenveld gerealiseerd dat naast granen was bedoeld om te bezichtigen.⁷⁷

⁷⁷ Van der Aar, 2000 (zie noot 60), pp. 75-95.

	Houtkwekerij		Beheerderswoning en Folly
	Moestuin		Ijskelder
	Woonhuis		Korenveld
	Oranjerie		Woning tuinarchitect
	Vruchtenboomgaard		
	Kersenboomgaard		
	Koetshuis en tuinmanswoning Stalgebouw		

Afbeelding 57, overzicht landgoed in 1772 door Michael.

Stadshuizen

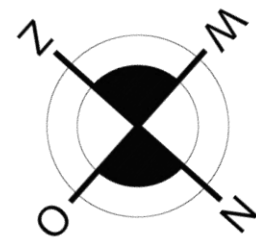
Herengracht 448

In 1717 werd dit huis voor f 56.000 gekocht door de doopsgezinde zijdehandelaar Aernout van Lennep (1658-1728), hoofdman van de "Syde Halle". Hij ging met zijn vrouw Wijntje Leeuw (1660-1728) in het huis wonen. Volgens de verpondingregisters moet dit huis in de periode 1708-1734 ingrijpend verbouwd zijn. De registers tonen namelijk een stijging van f57-10 per jaar in 1708 tot f137-10 in 1734. De verbouwing werd uitgevoerd in opdracht van Aernout of zijn zoon Aarnoud David van Lennep (1728-1795). Het 40 voet brede pand kreeg een rechthoekige plattegrond. Omdat het huis relatief klein was, werd het in 1734 uitgebreid met een achterhuis dat even groot was als het oorspronkelijke pand.⁷⁸

In het achterhuis werden enkele huishoudelijke vertrekken ondergebracht. Het voor- en achterhuis werden met elkaar verbonden door een centraal tussenlid met twee binnenplaatsen.

De dienstvertrekken bevonden zich links aan de achterzijde en kende ook een scheiding tussen koken en spoelen. Het vatenhok was geheel afgesloten van de keuken. De turfkamer was wel vanuit de keuken toegankelijk. Vanuit de keuken kon men direct links de trap op om de eetkamer en (daegs)kamer te voorzien. De eetkamer had, in vergelijking met de voorbeelden van Vingboons, de plek van de *daegs camer* gekregen. Deze was namelijk boven de keuken gelegen.

- Provisiekelder
  - Keuken
  - Vatenhuis
  - Turfhok
- Route vanuit keuken
  - Entrée route voor bewoners
  - Aanvoerroute voor voorraden

Afbeelding 58 en 59: plattegrond begane grond en verdieping ca. 1772 door L.F. Druck.

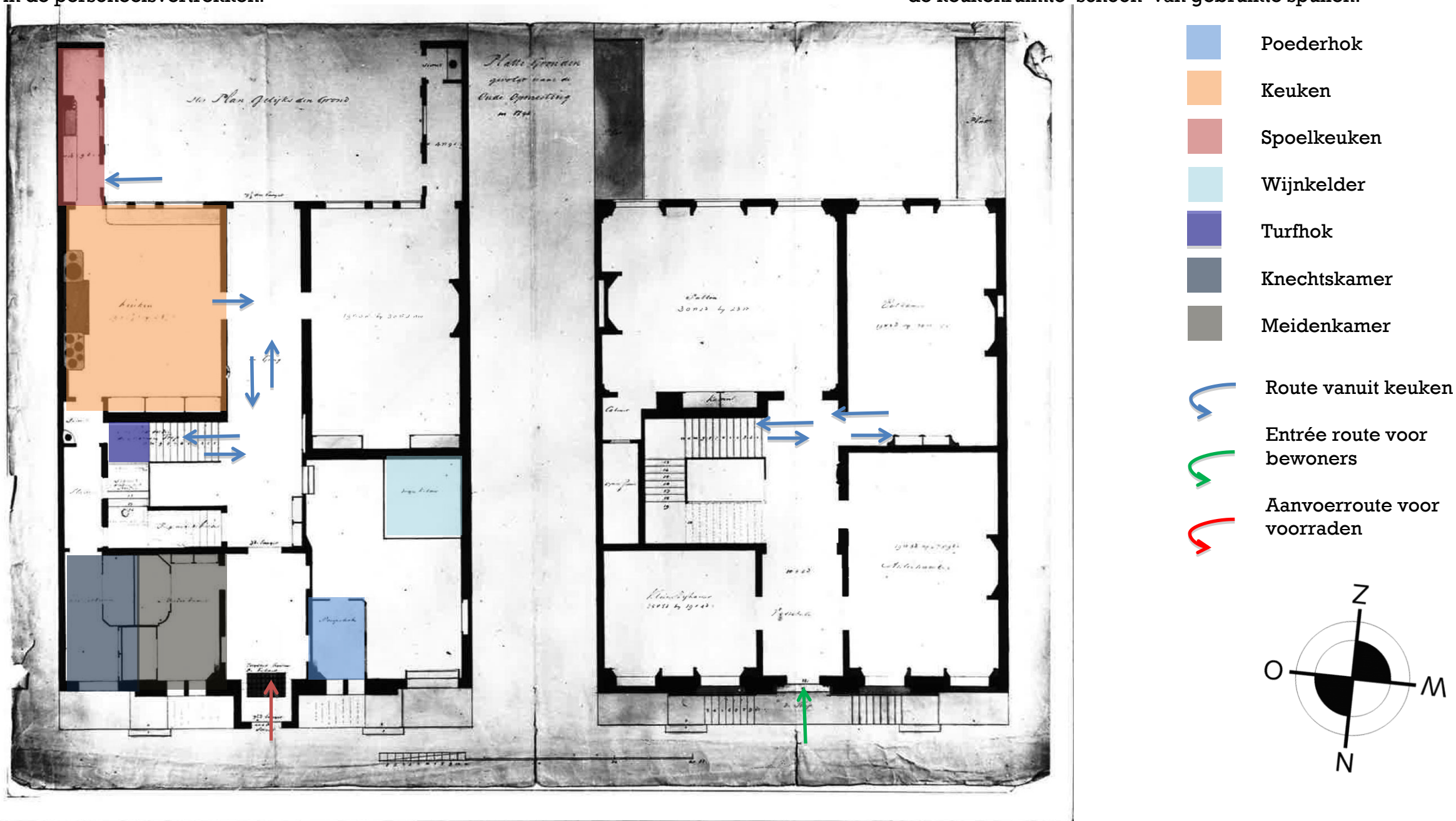
⁷⁸ P. Vlaardingebroek, 'Beschrijving van Herengracht 448', Amsterdam 29 maart 2011 (BMA).

Herengracht 476

Het casco van dit huis dateert uit de bouwperiode 1665-1670. De bouw gebeurde in opdracht van de arts Francois de Vicq (1646-1707). Na zijn overlijden ging het huis over naar de familie De Neufville-Van Lennep (1708-1792). Dirk van Lennep gaf vermoedelijk in 1730 opdracht voor een grote verbouwing. Hij liet de gevel, in tegenstelling tot vele anderen, grotendeels met rust en verving de deuromlijsting en liet nieuwe schuiframen aanbrengen. Daarnaast werd aan de bovenzijde een grote balustrade aangebracht. Aan de achterzijde liet hij de gevel versieren met een uurwerk. Achter in de tuin was in 1710 een tuinhuis aanwezig dat over de gehele breedte van de tuin lag. Het interieur van het huis aan de gracht kreeg eveneens de aandacht. Het trappenhuis werd voorzien van een lichtkoepel op het dak en de wanden langs de trap werd over de volledig hoogte van decoratiestucwerk voorzien. Het lijkt er niet op dat er wijzigingen hebben plaatsgevonden in de personeelsvertrekken.

De keuken heeft altijd zijn plek behouden, aan de linker achterzijde met daarachter een spoelkeuken. Aan de voorzijde links was een knechtkamer en een kamer voor de dienstmeid. Daar tegenover lag een ruimte voor provisie met een wijnkelder en poederhok.

De periode van begin negentiende eeuw maakt dit huis interessant omdat er opnieuw een verbouwing plaats vond. Tussen 1802 en 1812 werd de bordestrap verwijderd. Daarbij werd de gehele onderpui vervangen in zandsteen. De behoefte aan meer kantoorruimte op de verdieping leidde tot een opoffering van de vestibule die gebruikt kon worden als extra kamer.⁷⁹ Personeel, bezoekers en bewoners maakten na deze ingreep gebruik van dezelfde entree. Wat betreft de routing van de keuken naar eetkamer en van eetkamer naar de spoelkelder zou het niet vreemd zijn als men buitenom ging. Op deze manier bleef de keukenruimte 'schoon' van gebruikte spullen.

Afbeelding 60 plattegronden uit opmeting 1792 door B.W.H. Ziezenis.

⁷⁹ Zaal 2010 (zie noot 67), pp. 80-97.

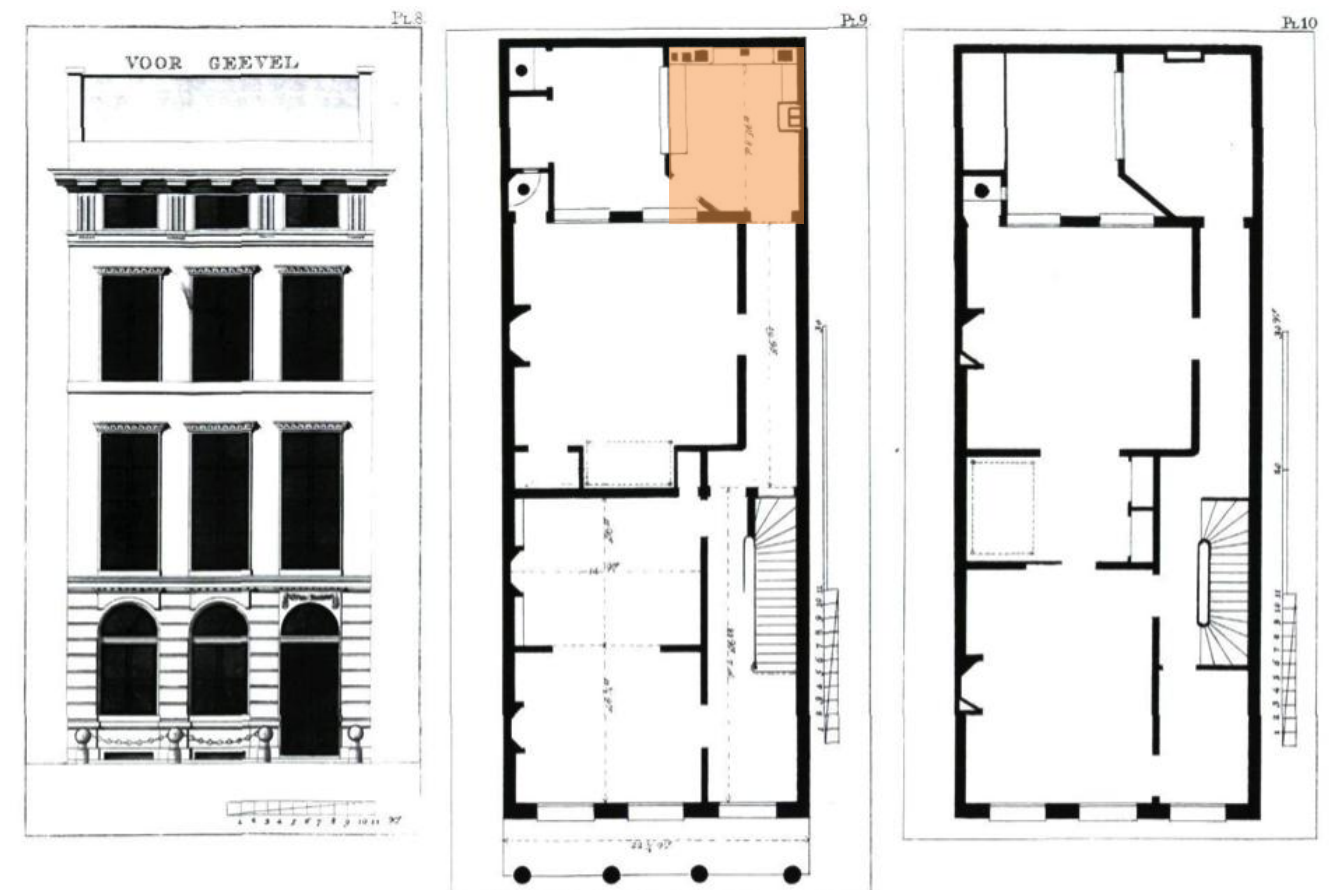
8) De huizen van Abraham van der Hart (1747-1820)

In het laatste decennia van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw veranderde de opdracht-situaties in Nederland. Het grote Amsterdamse woonhuis was in het midden van de achttiende eeuw volgroeid en bood niet meer voldoende ruimte. Het achterhuis, het souterrain en de verdiepingen werden steeds meer in gebruik genomen als woonruimten. (Zeventiende-eeuwse woonhuizen met pakkelders en grote opslagzolders boden niet meer voldoende ruimte waardoor ook deze opslagruimten werden toegevoegd aan de woonbestemming.) Nieuwe panden werden steeds hoger opgetrokken om aan de behoefte van meer woonvertrekken te voldoen.⁸⁰

Aan het einde van de achttiende eeuw ontstond de ontwerpcombinatie Abraham van der Hart en Bartholomeus W.H. Ziezenis (1768-1820). Vanaf 1777 was Van der Hart stadsbouwmeester in Amsterdam maar hij kreeg ook enkele grote opdrachten in Haarlem die in dit hoofdstuk nader worden toegelicht.

Johannes van Straaten (1781-1851)

In 1812 publiceerde Johannes van Straaten een boek met tekeningen en beschrijvingen; *Gronden en afbeeldingen van eenige gebouwen en derzelve binnenwerken. door J. Van Straaten, ten dienste van werkbazen.* In dit boek zijn zeven voorbeelden beschreven, vier kleinere woonhuizen en drie grotere. Hoewel de eerste vier huizen ontworpen zijn op een enkel perceel, tonen deze een verwante opzet met voorbeelden uit de zeventiende eeuw. Een aantal vertrekken, meestal drie, met achterin een keuken, was nog steeds een gangbare indeling (zie afbeelding 54, 55 en 56). Ouderwetse zaken als kelderkeukens, opkamers en insteken kwamen niet meer voor, handelskelders en opslagzolders ontbraken. Wel waren er voorraadkeldertjes en dienden de zolders als huishoudelijke vertrekken. De vloer van de begane grond lag gelijk met de straat, waardoor een hoge stoep ontbrak. Beneden waren de dagelijkse vertrekken, op de eerste verdieping de slaapkamers en de zolder voor huishoudelijk personeel.⁸¹ Interessanter zijn de drie volgende voorbeelden in zijn boek waarvan de laatste, Huis Barnaart, aan het einde van dit hoofdstuk wordt behandeld.

Afbeelding 61, 62 en 63: opstand en plattegrond begane grond en verdieping vierde huis van Van Straaten.

Keuken

⁸⁰ Meischke 1997 (zie noot 1), pp. 98-103.

⁸¹ R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Een tekenboekje uit 1812 en 19de eeuwse huisplattegronden'. *BULLETIN KNOB* (2000) nr.2, p.19.

Paviljoen Welgelegen

Bankier en kunstverzamelaar Henry Hope (1735-1811) gaf in 1785 opdracht tot de bouw van een bijzondere buitenplaats. Het huis zelf is niet alleen bijzonder door haar decoraties, maar er waren ook enkele kunstgalerijen in gevestigd. De ruime omvang van het personeelsbestand en de herberging daarvan waren daarmee duidelijk in overeenstemming. Het personeel had drie dienstingangen; onder het bordes van de voorgevel en twee aan beide uiteinden van het gebouw. De entrees aan de buitenzijden gaven direct toegang tot een diensttrappenhuis. Waarschijnlijk werd de entree aan de linkerkant niet vaak gebruikt, aangezien men dan direct bij de privévertrekken was van de familie Hope. De entree rechtsachter en onder het bordes boden een manier om ongezien in de huishoudelijke vertrekken te komen. De begane grond was voor bijna tweederde in gebruik voor het gehele functioneren van het huishouden. Zo bevonden zich hier de eetvertrekken van het personeel, de keuken, de mangelkamer, bergruimten en een wasplaats. Veel personeelsleden hadden een eigen vertrek en verbleven in het huis. Hiervoor was een complete vleugel op de begane grond gereserveerd. Buiten deze vertrekken waren zij ook voorzien van een zitkamer en eetkamer. De keuken had een centrale plek in het huis waardoor de eetkamer snel bediend kon worden. De was werd vermoedelijk op de zolder gedroogd om daarna de route richting de mangelkamer te vervolgen. Boven de eigen vertrekken van het personeel had Hope zijn eigen appartement. Op die manier kon het personeel hem ook in de avond snel van dienst zijn. Overdag maakte Hope gebruik van de andere vleugel met daarin diverse vertrekken voor ontvangst en vermaak.

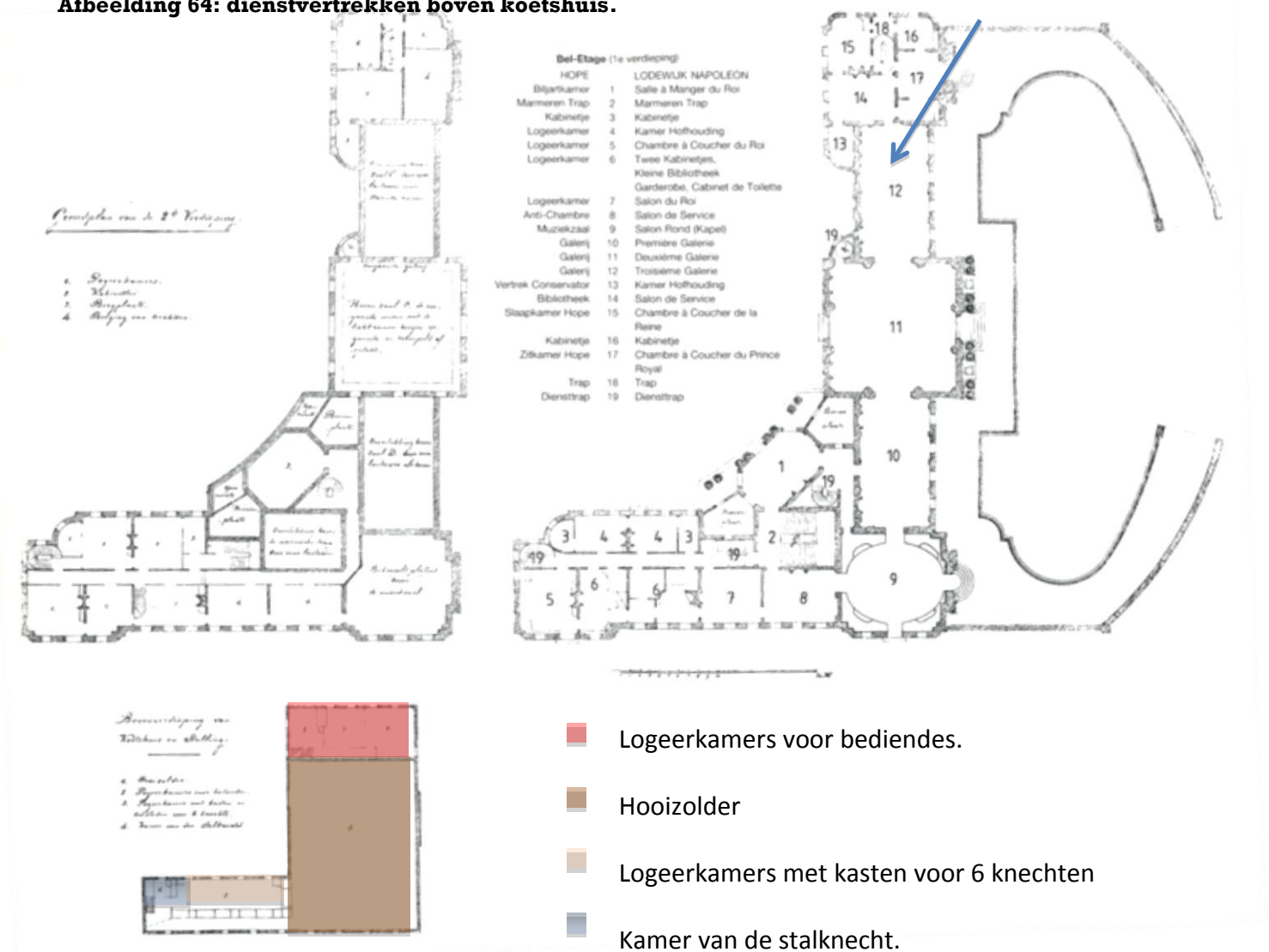
Naast het paviljoen was de paardenstal, die tevens ruimte bood voor diverse knechten en bevatte een ruimte voor timmerwerken. De bel-etage of eerste verdieping was geheel bedoeld voor representatie en bevatte geen verblijfsruimten voor het personeel.

De zolderverdieping bestond uit diverse kleinere slaapkamers voor het personeel, een droogzolder en bergruimte. Uit de inventarislijst uit 1809 blijkt dat de vertrekken voor het personeel en de huishouding veelal karig ingericht waren. Op zolder waren ook nog een droogzolder en diverse bergruimten.⁸²

Tussen 1794 en 1814 bewoonde Lodewijk Napoleon (1778–1846) Paviljoen Welgelegen en wijzigde hij enkele vertrekken van functie. De dagelijkse vertrekken van de familie Hope werden toen gebruikt door de maarschalk en de opperkamerheer. Voor het personeel had dit geen invloed aangezien deze vertrekken nog steeds door vorname lieden werden gebruikt.

Appartement Hope

Afbeelding 64: dienstvertrekken boven koetshuis.

⁸² Beelaerts van Blokland, e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789 – 1889. Van buitenplaats van de bankier Hope tot de zetel van de Provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989, p. 79.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

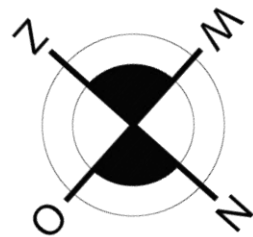
- Provisiekamer (22)
  - Keuken (21)
  - Vatenhok (20)
  - Turfhok (19)
  - Huishoudelijk vertrek (18)
  - Kamer personeel (10, 15 en 17)
  - Zit en eetkamer personeel (16)
  - Mangelkamer (13)
  - Bergruimte (14)
  - Bedienden eetkamer (24)
-
- ↪ Route vanuit keuken
  - ↪ Entrée route voor bewoners
  - ↪ Aanvoerroute voor voorraden

Aan de hand van het artikel van Mevrouw Drs. M. H. E. Zoetmuider, Hoofdstuk 6, werd op bijgaande plattegronden uit het Gemeente Archief van Haarlem van na 1838 de mogelijke bewoning en inrichting der vertrekken van Welgelegen tijdens de jaren dat Hope en Lodewijk Napoleon daar verbleven aangegeven.

BEGANE GROND	
HOPE	LODEWIJK NAPOLEON
Vestibule (Hoofdingang)	1 Vestibule (Hoofdingang)
Marmoren Trap	2 Marmoren Trap
Kabinetje	3 Kabinetje
Vertrek Familie Hope	4 Kamer Hofhouding
idem	5 Chambre du Grand Ecuyer
„Zijkamer“	6 Chambre du Grand Maréchal
Anti-chambre	7 Salon de Service
„Spatieuse Eetkamer“	8 Billard
Dien/Porselein/Zilverkamer	9 Porselein/Zilverkamer
Kamer Personeel	10 Kamer Hofhouding
Kabinetje	11 Kabinetje
Bad-/rustkamer	12 Chambre de Bains
Mangelkamer	13 Mangelkamer
Bergruimte	14 Garde Meubles
Kamer Personeel	15 Kamer Hofhouding
Zit-/eetvertrek Personeel	16 Eetkamer Hofhouding
Kamer Personeel	17 Huishoudelijk Vertrek
Huishoudelijk Vertrek	18 Huishoudelijk Vertrek
Turfhok	19 Turfhok
„Vaatehok“	20 Lavoir
Keuken	21 Keuken
Provisiekamer	22 Garde Manger
Bedienden Eetkamer	23 Bedienden Eetkamer
Bedienden Kamer	24 Bedienden Kamer
Trap	25 Trap
Diensttrap	26 Diensttrap

Benedenverdieping van Keuken en Stallij

- 1. Stal voor 12 paarden
- 2. - - - - -
- 3. - - - - -
- 4. Keuken
- 5. voor Binnenspoort

Afbeelding 65: plattegrond begane grond.

Elswout

Verantwoordelijk voor de introductie van de landschapsstijl op het landgoed Elswout was Mr. Jacob Boreel (1746-1794), eigenaar van Elswout door aankoop in 1781. Hij was een zoon van Jacob Boreel sr. die de buitenplaats Beeckestijn te Velsen bewoonde. Op Beeckestijn was de eerder genoemde tuinarchitect Johan Georg Michaël werkzaam, die daar vanaf circa 1765 een vroege vorm van de landschappelijke tuinstijl introduceerde. Er wordt daarom wel aangenomen dat Michaël ook verantwoordelijk is geweest voor de transformatie van park Elswout in landschappelijke stijl. Niet alleen het park werd gemoderniseerd ook de gevels van het huis werden voor een eerste maal gemoderniseerd, naar ontwerp van Abraham van der Hart. Na de dood van Jacob Boreel in 1794 hadden zijn erven weinig belangstelling voor het buiten.⁸³

In 1805 kwam Elswout in handen van de makelaar en bankier Willem Borski (1765-1814). Hij liet het huis en bijgebouwen verbouwen naar ontwerp van Bartolomeus Ziesenis. Bij deze verbouwing werd het huis met een verdieping verhoogd.⁸⁴ Uit deze periode dateren ook de volgende bouwwerken die bij het operationele deel van het huishouden hoorden. De blokhut op het terrein, gebouwd tussen 1812 en 1844, diende als hertenverblijf en bestond uit een stal voor de dieren en daarboven een hooizolder. Het was een rechthoekig gebouw onder rieten zadeldak, waarvan de zijwanden en het onderste deel van de kopgevels zijn opgetrokken uit staande- en het bovendeel van de kopgevels uit liggende boomstammen. Het tuinhuis bij de Elswoutlaan was een karakteristiek voorbeeld uit Van Laar's Magazijn van Tuinsieraden (1802)- geschreven door Gijsbert van Laar (1767-1829)-. Het werd opgetrokken tussen 1812 en 1814 en was een vierkant houten gebouwtje met een zadeldak en verdeeld in een benedenruimte en een vliering. Het poortgebouw dateerde uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en bezat dakkapellen uit de achttiende eeuw. Het aanbrengen van deze dakkapel duidt er mogelijk op dat er enkele personeelsleden boven het poortgebouw sliepen. In de negentiende eeuw werden opnieuw wijzigen gedaan aan dit gebouw. De oostelijke en westelijke stallen en koetshuizen werden aangelegd in de zeventiende eeuw. De gebouwen waren rechthoekig en hadden een schilddak. In 1812 werden de west- en oostgevel vernieuwd en voorzien van een natuurstenen plint. In de daken waren tevens dakkapellen aanwezig, wat een verblijfsruimte voor personeel doet vermoeden. Tot slot waren er in het begin van de negentiende eeuw nog een ijskelder toegevoegd, een aardappelkelder- een rechthoekig stene gebouw met een pannendak- en de dienstwoningen van Elswouthoek, ondergebracht in een dwarshuis met begane grond en kapverdieping onder een zadeldak.⁸⁵

Van de begane grond en de eerste verdieping zijn twee tekeningen uit 1805 bekend. Eén vervaardigd door B.W.H. Ziezenis en de ander door Jacob Martens (1785-1848).

De verdieping geeft slechts een indicatie van personele slaapvertrekken. Links en rechts van de open plaats zijn twee trappen met daar omheen verschillende slaapvertrekken met bedsteden. De begane grond geeft meer prijs. Ziezenis gaf in zijn plattegrond een gedetailleerde aanduiding van de verschillende vertrekken. Links in de hoek was de keuken met turfhok, turfbak en turfoker die dooriep tot de zolder. Vanuit de keuken kwam men in een voorkeuken of pantry met kasten voor tin en aardewerken etc. Via deze voorkeuken kon men een trap nemen om bij de provisiekelders te komen en via de achtervestibule kwam men bij de dessertkamer om vervolgens naar de grote eetkamer te gaan. De kleine eetkamer is voor de keuken gesitueerd met daaraan een appartement voor de heer Boreel, bestaande uit een spreekkamer, een kleine antichambre, een binnenkamer en vervolgens de kleine eetkamer.

⁸³ http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/complex_pdf.php?COMnr=339207, pp. 7-9.

⁸⁴ I. Groeneveld, 'What's in a name? Nieuw licht op Moulins hofstede, de vroegste aanleg van buitenplaats Elswout te Overveen', *Bulletin KNOB 111* (2012)nr. 2, pp. 111-125.

⁸⁵ http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/complex_pdf.php?COMnr=339207, pp. 22-53.

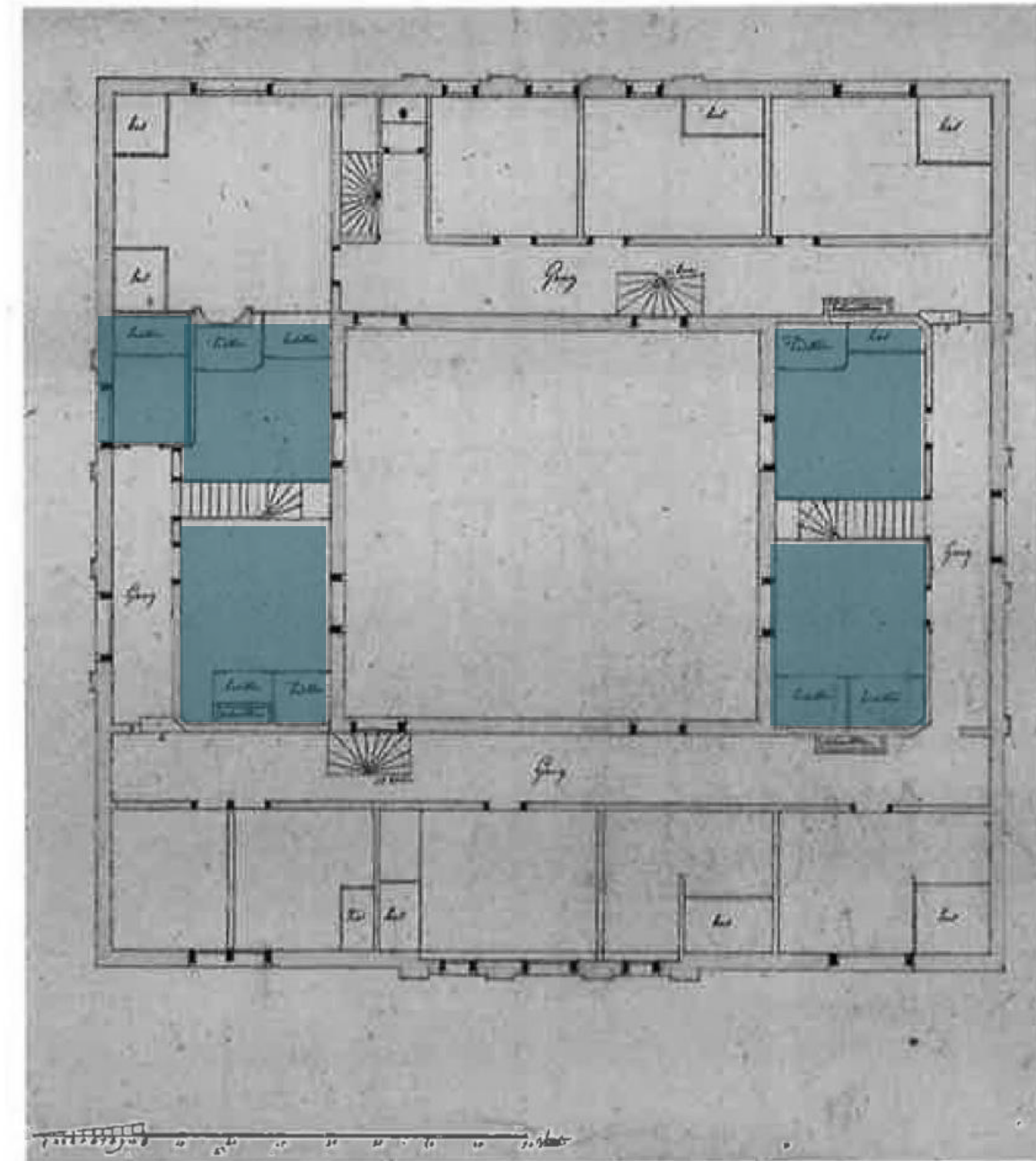
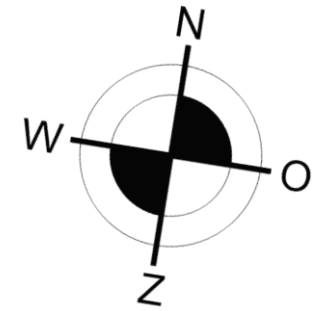
Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Afbeelding 66: plattegrond begane grond door B.W.H. Ziezenis (1805).

- Grote Keuken
- Kleine keuken
- Dessertkamer
- Turfhok
- Slaapvertrekken personeel

- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

Afbeelding 67: plattegrond eerste verdieping door Jan Martens (1805).

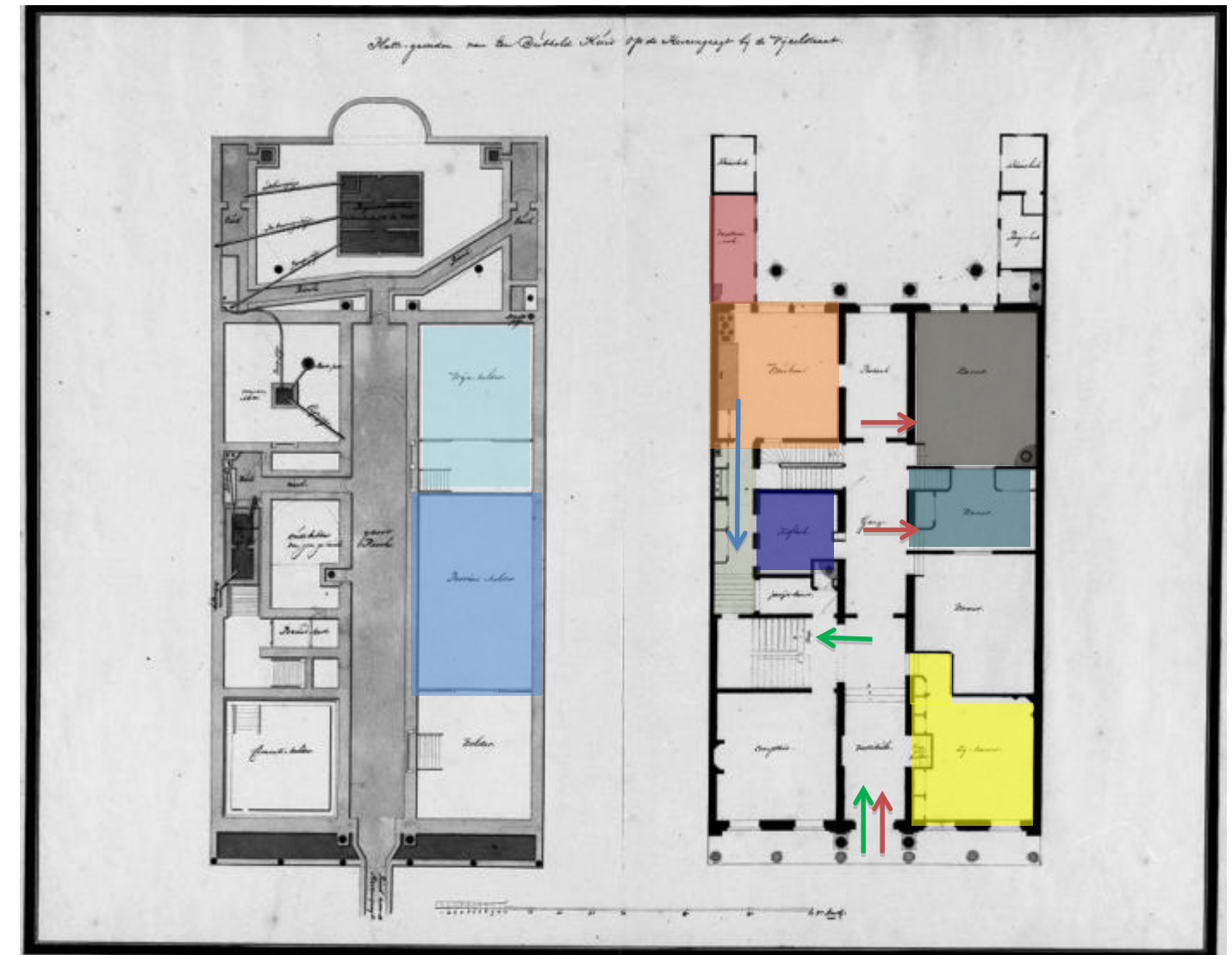
Deutz huis

In circa 1790 werd mr. Cornelis Deutz van Assendelft (1764-1833), vrijheer van Assendelft en van Assumburg en heer van Heemskerk, door erfenis eigenaar van een woning aan de Herengracht, dichtbij de Vijzelstraat. Tegenwoordig is dit Herengracht 502 en ambtswoning van de Burgemeester van Amsterdam. Cornelis Deutz liet het huis door Abraham van der Hart verbouwen.

Van Swigchem schreef dat destijds de behoefte aan een dienstverdieping onder de hoofdetage minder groot was en dat het meer in zwang was om goederen in het onderhuis op te slaan. Voor de verbouwing had het huis namelijk op straatniveau diverse pakhuisdeuren.⁸⁶ De zeventiende-eeuwse traptreden werden verplaatst naar de vestibule, zodat er een entree op begane grond ontstond. De onderverdieping was voor 1790 geheel bestemd voor opslag, aldus Van Swigchem. In de kelders werden in plaats van handelsgoederen provisie opgeslagen. Op de plattegrond is ook het gehele rioolstelsel ingetekend met regenbakken en waterleidingen. In een tijd zonder een openbaar waternet, was het van belang voldoende regenwater op te slaan voor het dagelijks gebruik.

De begane grond kreeg de volgende indeling; links van de vestibule een comptoir of boekenkamer, rechts een zijkamer/mangelkamer. Aan de achterzijde de keuken en de eetkamer voor de domestieken. Tussen het comptoir en de keuken bevond zich het hoofdtrappenhuis en de diensttrap. Hier heeft mogelijk in de zeventiende-eeuwse toestand een binnenplaats gezeten. De kamer tussen de mangelkamer en het slaapvertrek van het personeel werd niet benoemd maar was ongetwijfeld bestemd voor het huishouden.

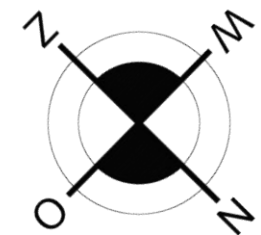
Het koetshuis achter in de tuin bestond uit een kelder, een koetsstalling, een paardenstal voor twaalf paarden en twee koetsenierskamers.

- Provisiekelder
- Keuken
- Vatenhok
- Turfhok
- Wijnkelder
- Slaapvertrek personeel
- Mangelkamer
- Eetkamer bedienden
- Pantry

Afbeelding 68: plattegrond riolering met kelders en begane grond door Van der Hart (1791).

- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

⁸⁶ C.A. Van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820 Architect Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, p. 205.

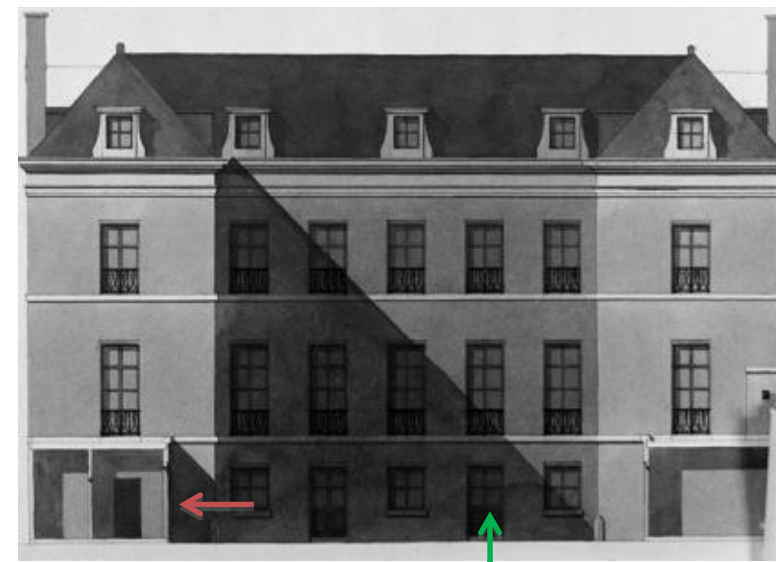
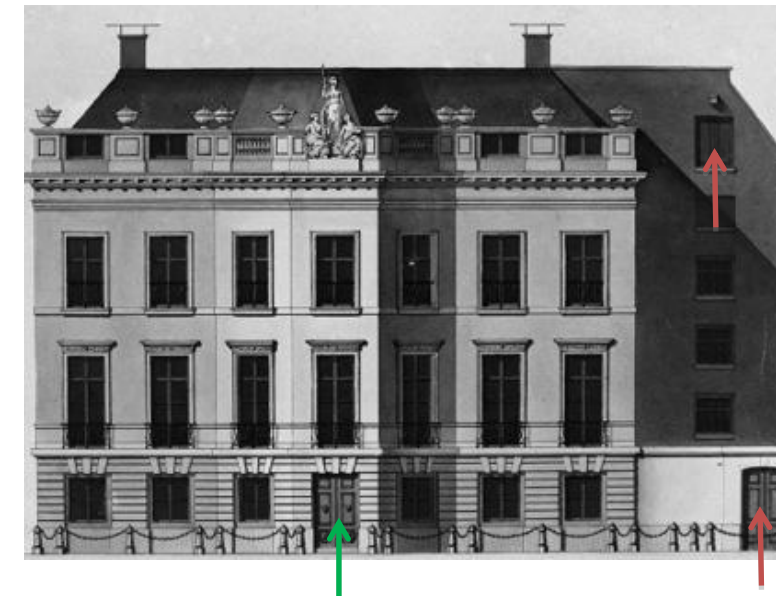
Het Hodshon Huis

In 1794 gaf Cornelia Catharina Hodshon (1768-1829) opdracht aan de Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart om voor haar aan het Spaarne een groot woonhuis te bouwen. 'Keetje' Hodshon was op dat moment 25 jaar oud. De buitenkant van haar huis was ingetogen maar voornaam. Voor het interieur, met name op de eerste verdieping, werden kosten nog moeite gespaard. Decorateurs uit Haarlem en Amsterdam verzorgden stucwerk, schilderwerk en houtsnijwerk in de ontvangstvertrekken. Het Hodshon Huis is in dit onderzoek een opvallend voorbeeld van een laat achttiende-eeuwse woonhuis. Met het achterliggende cour doet het denken aan een buitenplaats, maar het staat midden in het centrum van Haarlem. Van der Hart ontwierp een groot huis met op de begane grond een groot aantal personeelsvertrekken ter ondersteuning van de representatieve en woonfunctie van het huis. Uit de boedelinventaris blijkt dat de voorzieningen voor een uitgebreid diner in ruime mate aanwezig waren. In de boedelinventaris van 1829 is onder andere het volgende aangetroffen.

- een 200-delig Frans servies, een 300-delig Frans servies en een 200-delig Japans servies;
- Een grote hoeveelheid gebruiksporselein en aardewerk: zoals 650 platte borden en soepborden, 200 grotere schalen, 140 kleinere, 300 thee- en koffiekopjes, 17 theepotten. In totaal zijn 2300 stuks steengoed en porselein geteld;
- Een grote hoeveelheid textiel, zoals 160 lakens, 200 slopen, 190 handdoeken, 175 tafellakens en 760 servetten;
- Voor de keuken: 72 theedoeken, 60 glazendoeken, 80 potdoeken, 85 vaatdoeken;
- Verder: 300 koperen en tinnen voorwerpen, waaronder 60 koperen pannen en schotels, 10 koperen ketels, de nodige doofpotten etc.

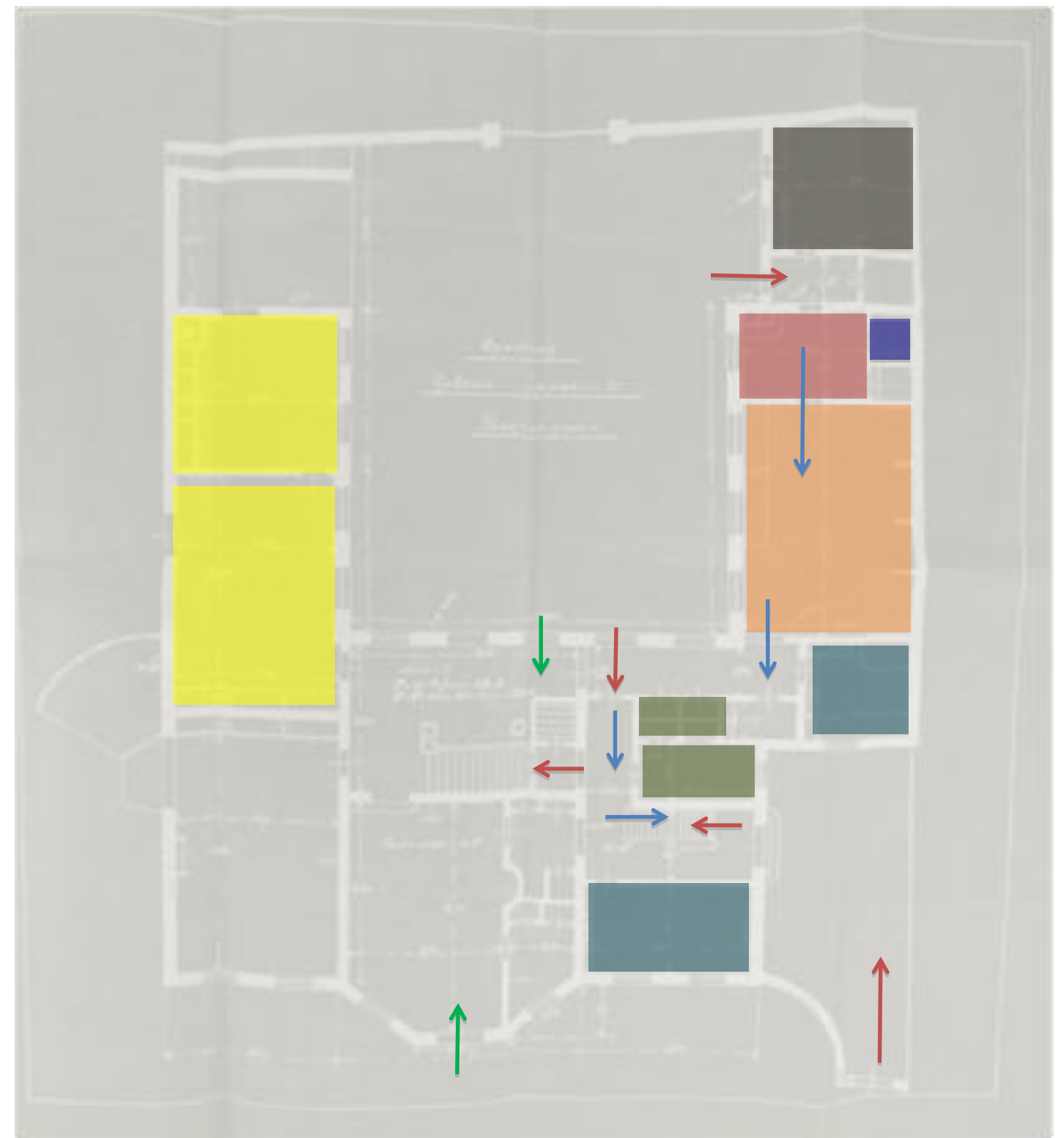
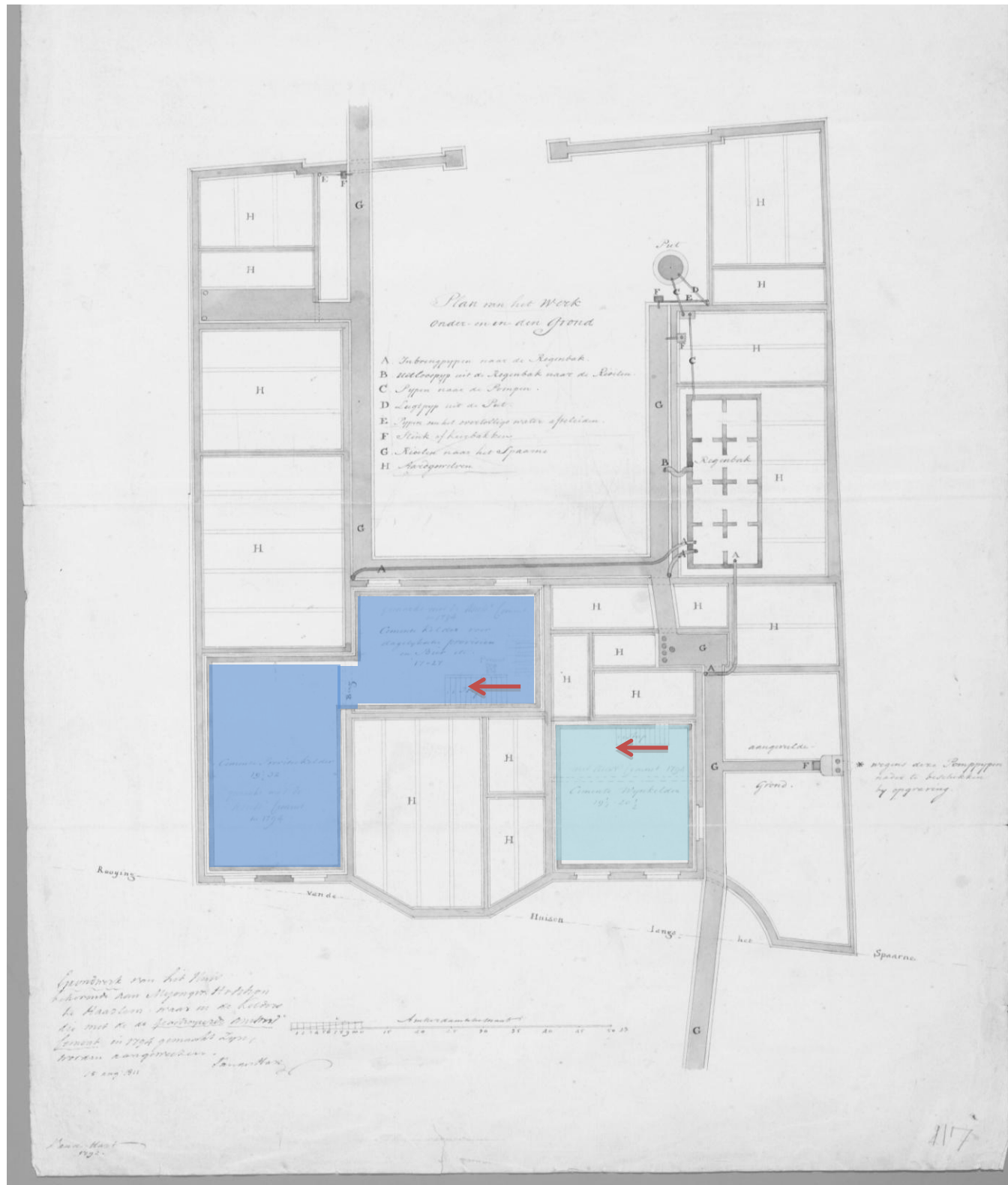
De routing in het huis was dusdanig geregeld, dat personeel en bezoek volledig van elkaar gescheiden konden functioneren. Het personeel had een eigen entree en trappenhuis. Het personeel liep vanuit de keuken via de voorraadkasten en de pantry of opdienkeuken naar het secundaire trappenhuis. Via dit trappenhuis werden de verschillende vertrekken op de eerste etage bediend. Op de begane grond waren onder andere de hoofdingang en de aparte dienstingang, een ruime voorvestibule en een achtervestibule met trapopgang, een spreekkamertje, een tuinkamer, twee mangelkamers, een keuken en bijkeuken, een meidenkamer en een kamer voor de knecht en de kok. Op de tekening van het rioolstelsel Hodshon is ook achter de tweede mangelkamer een breed kanaal te zien waar het water van de uitgewrongen kleding in kon worden geloosd. Mogelijk was hier een onderscheid tussen vuil en schoon en werd de eerste kamer gebruikt voor strijken en opvouwen en de tweede voor het uitpersen van de kleding. De eerste mangelkamer zou ook als linnenkamer kunnen worden bestempeld. Achter het huis, tussen de twee zijvleugels, was de cour. Hier konden gasten per koets hun entree maken en via de achtervestibule worden ontvangen. In de rechtervleugel bevond zich de historische keuken met bijbehorende broodoven. De enorme schouwkap was het eerste onderdeel dat opvalt. In het gewelfde plafond is te zien dat deze met zware ijzeren ankers aan de balken was opgehangen. Grote gietijzeren platen tegen de achterwand zorgden voor een gelijkmatige verdeling van de warmte van het vuur. Tegenover de stoofplaats bevond zich het aanrechtblok. Hier werd groente gewassen en het koken voorbereid. In het midden van de keuken stond een grote tafel waar het personeel aan kon zitten of voedsel kon bereiden.⁸⁷ Achter deze kookkeuken bevond zich de spoelkeuken. De oorspronkelijke waterpomp en natuurstenen gootsteen zijn nog aanwezig. Rechts hiervan waren 2 kastdeuren, één vermoedelijk voor de opslag

van turf de ander waarschijnlijk een warmhoudkast. Deze kast was namelijk direct tegen de warme broodoven geplaatst. De ruimte achter de spoelkeuken werd niet beschreven in de boedelbeschrijving. De functie hiervan blijft daarom vooralsnog onbekend. Het is wel zeker dat de kamer dienst deed voor het personeel, vermoedelijk was dit de eetkamer.

Afbeelding 69 en 70: opstanden voor- en achtergevel door van der Hart (1794).

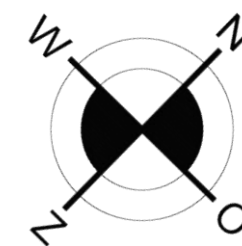
⁸⁷ Archiefmap Hodshon Huis met daarin boedelbeschrijving en artikel Van van Swichem.

Afbeelding 71 en 72: plattegrond riolering met kelders en begane grond door Van der Hart (1794).

Provisiekelder	Turfhok	Mangelkamer
Keuken	Wijnkelder	Eetkamer bedienden
Spoelkeuken	Slaapvertrek personeel	Pantry en voorraadkasten

- Route vanuit keuken.
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

Huis Barnaart

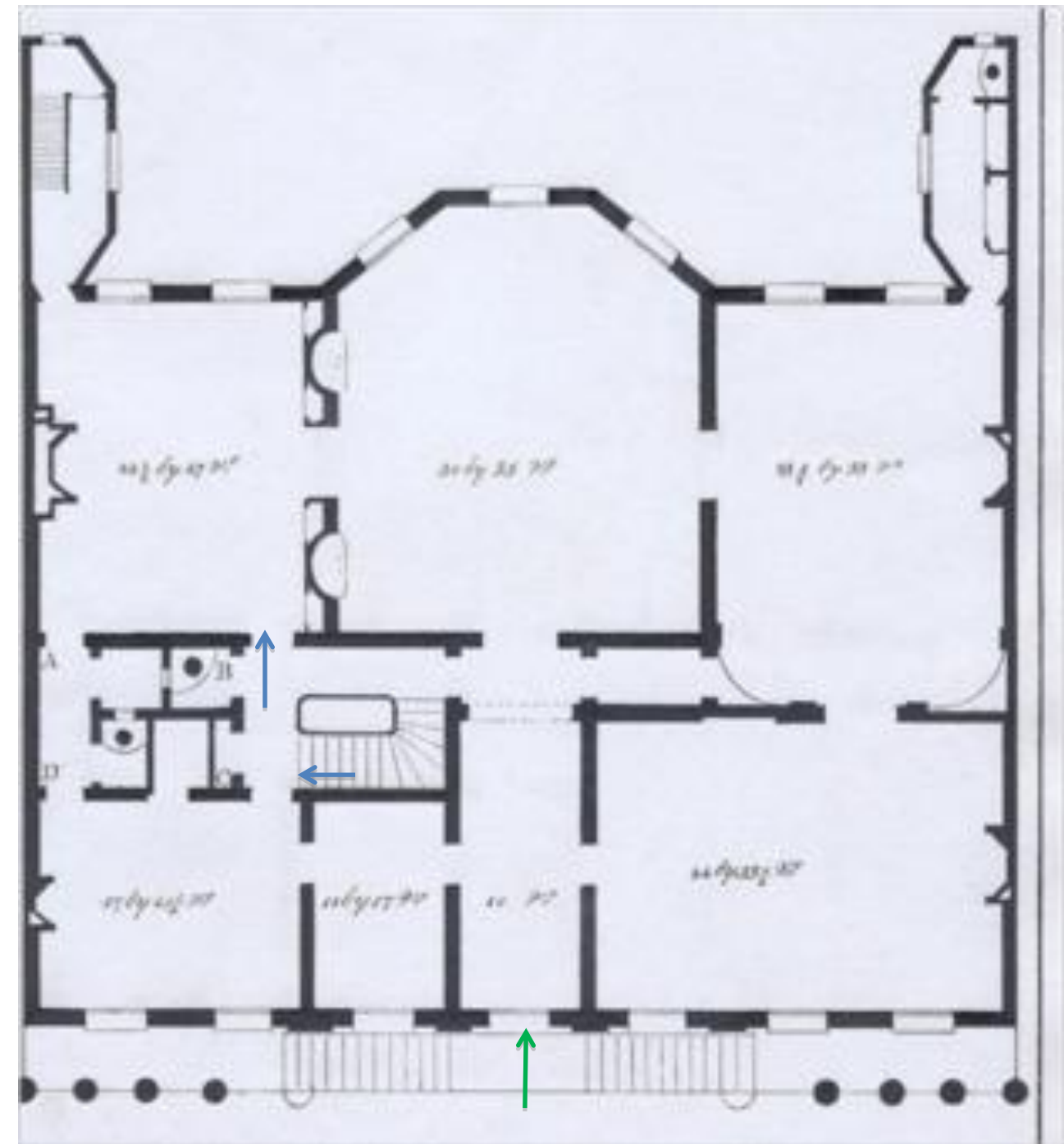
Het Huis Barnaart, een herenhuis voor de vermogende koopman Willem Philip Barnaart (1781-1851), aan de Nieuwe Gracht 7 te Haarlem, is in 1804-1807 gebouwd. Het woon/werkhuis is in de stijl van het Neoclassicisme naar ontwerp van de Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart uitgevoerd.

De imposante voorgevel van het huis heeft in het midden 4 klassieke Ionische pilasters van Bentheimer zandsteen, rond een toegangspartij met hoge, dubbele stoep.

In het verleden is het huis voor woon- en werkdoeleinden in gebruik geweest. De hoofdopzet van het pand is sinds de bouw weinig veranderd. Dit is goed te zien aan de bouwtekeningen van Van Straaten en is in diverse oude rekeningen van de bouwtijd na te lezen. Op basis van deze gegevens is duidelijk op te maken op welke wijze Barnaart in de eerste helft van de negentiende eeuw in het gebouw leefde. In het souterrain bevonden zich de vertrekken voor de huishouding, zoals keuken, slaapvertrekken, een turfhok en een provisiekamer. De kelder was als opslagruimte in gebruik en is nog nagenoeg in originele staat.

Het huis had op de begane grond een entree voor personeel onder de bordestrap. Voor belangrijke gasten werd de toegang daarboven gebruikt, waar men direct binnen kwam in een imposante entree voorzien van decoratiestucwerk en grote marmeren tegels in *livre ouvert* patroon. Op deze eerste etage bevonden zich ook de representatieve vertrekken die werden gebruikt voor ontvangsten, feesten en partijen. Voor het personeel waren deze te bereiken via de trappenhuizen die aan de achterzijde in twee aanbouwen geplaatst zijn. Naast het personeel maakten ook handelslieden gebruik van de personeelsingang op de begane grond. Barnaart had namelijk direct links bij binnenkomst zijn kantoor. Hier bevond zich een apart secreet en maakte hij gebruik van een nog aanwezige kluis. De rest van de verdieping was bestemd voor het huishouden. Direct rechts bij binnenkomst was een kamer met linnenkasten met daarnaast een kamer voor de knecht. Richting de tuin aan de andere zijde van de gang zaten van links naar rechts de keuken, personeelskamer, pantry, kokskamer en daarnaast het turfhok. Onder deze ruimten, aan de kant van de voorgevel, bevonden zich over de volledige breedte de provisiekelders. In de kap waren ook enkele slaapvertrekken voor personeel maar het is onbekend of deze uit de bouwperiode dateren.

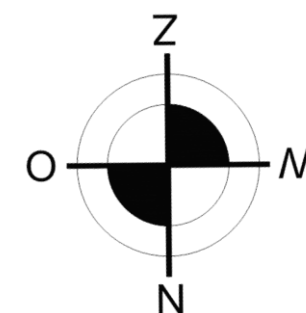
Hoewel de route vanuit de keuken via het diensttrappenhuis naar de eetkamer de meest korte lijkt, zou volgens de voorschriften een route via het hoofdtrappenhuis veel aannemelijker zijn. Dit trappenhuis werd op het moment van het gebruik van de vertrekken op de eerste verdieping niet gebruikt. Deze route is daarom ook aangegeven. De route bij het opruimen van de eetkamer kon wel via dit trappenhuis gebeuren zodat men direct bij de spoelkeuken uit kwam.

Afbeelding 73 en 74: plattegrond begane grond en verdieping door Van Straaten (1812).

Provisiekelder, onder kantoor	Turfhok	Mangelkamer
Keuken	Wijnkelder	Eetkamer bedienden
Spoelkeuken	Slaapvertrek personeel	Pantry

- Route vanuit keuken.
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

9) De voorbeelden van Charles Normand

In 1835 publiceerde Charles Normand (1765-1840) over de bouworden van Vignola. In zijn boek, *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, begon Normand als volgt: *De praktische regel, volgens welke dezen orders bepaald zijn, is geenszins nieuw.*⁸⁸ Hiermee doelde Normand op de theorie van Vitruvius, Scamozzi en Vignola. Sinds de publicatie van deze boeken waren de grondbeginselen hiervan nog steeds actueel. Naast de diverse bouwkundige onderdelen, zoals kappen, schoorstenen en trappen gaf hij ook enkele voorbeelden van indelingen van huizen. Drie hiervan waren voorbeelden van buitenplaatsen en komen in dit hoofdstuk aan bod. De voorbeelden zijn voor dit onderzoek interessant omdat er een beschrijving aan vooraf gaat. Dit maakt het lezen van de ontwerpen en de achterliggende gedachte eenvoudiger. De voorbeelden zijn echter nooit gerealiseerd maar dienden ter inspiratie voor architecten en bouwkundigen. Normand meende dat buitenplaatsen eenvoudiger te ontwerpen waren dan huizen in de stad, omdat er voldoende ruimte was om te bouwen. Het ontwerpen van een stadshuis was ingewikkelder doordat men zich te houden had aan de vooraf bepaalde vorm en afmeting van een perceel. Voor de chique buitenhuizen gaf hij de volgende richtlijn: *Zoodanig ingericht, dat de beneden vertrekken bestaan uit een huishoudvertrek, salon, eetkamer en zijdkamers tot antichambres dienende, terwijl de bovenvertrekken tot slaapvertrekken ingericht zijn.* Apart benoemde hij nog de antichambre die vooraf ging aan de salon. Deze moest ingericht zijn als buffetkamertje.

	Provisiekelder		Route vanuit keuken
	Keuken		Entrée route voor bewoners
	Knechtskamer		Aanvoerroute voor voorraden
	Kamers voor bediendes		

⁸⁸ C. Normand, *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835, p. IX.

Het zevende huis

Het zevende huis dat door Normand als voorbeeld werd genoemd is een buitenplaats van 60 voeten breed en 43 voeten en 6 duimen diep. De begane grond werd gedeeltelijk gebruikt voor personeel. Keuken en provisiekelder bevonden zich nog steeds op deze etage. Het personeel had een apart toilet aan de overzijde hiervan. De hoofdbewoners hadden een eigen toiletkamer (rechtsonder) die te bereiken was via de slaapkamer die zich rechtsachter bevond. De achterzijde van de begane grond werd geheel in gebruik genomen door de hoofdbewoners. Naast de slaapkamer was de grote zaal met daarnaast de eetkamer. In de eetkamer staat een buffet omschreven. Vanuit deze afgescheiden ruimte was het mogelijk om eten warm te houden en op te dienen. Via de grote zaal was ook de tuin te bereiken. Op de eerste etage waren vier logeerkamers, verdeeld over de hoeken van het huis. De kamers werden gescheiden door een corridor en door de personeelsruimten.

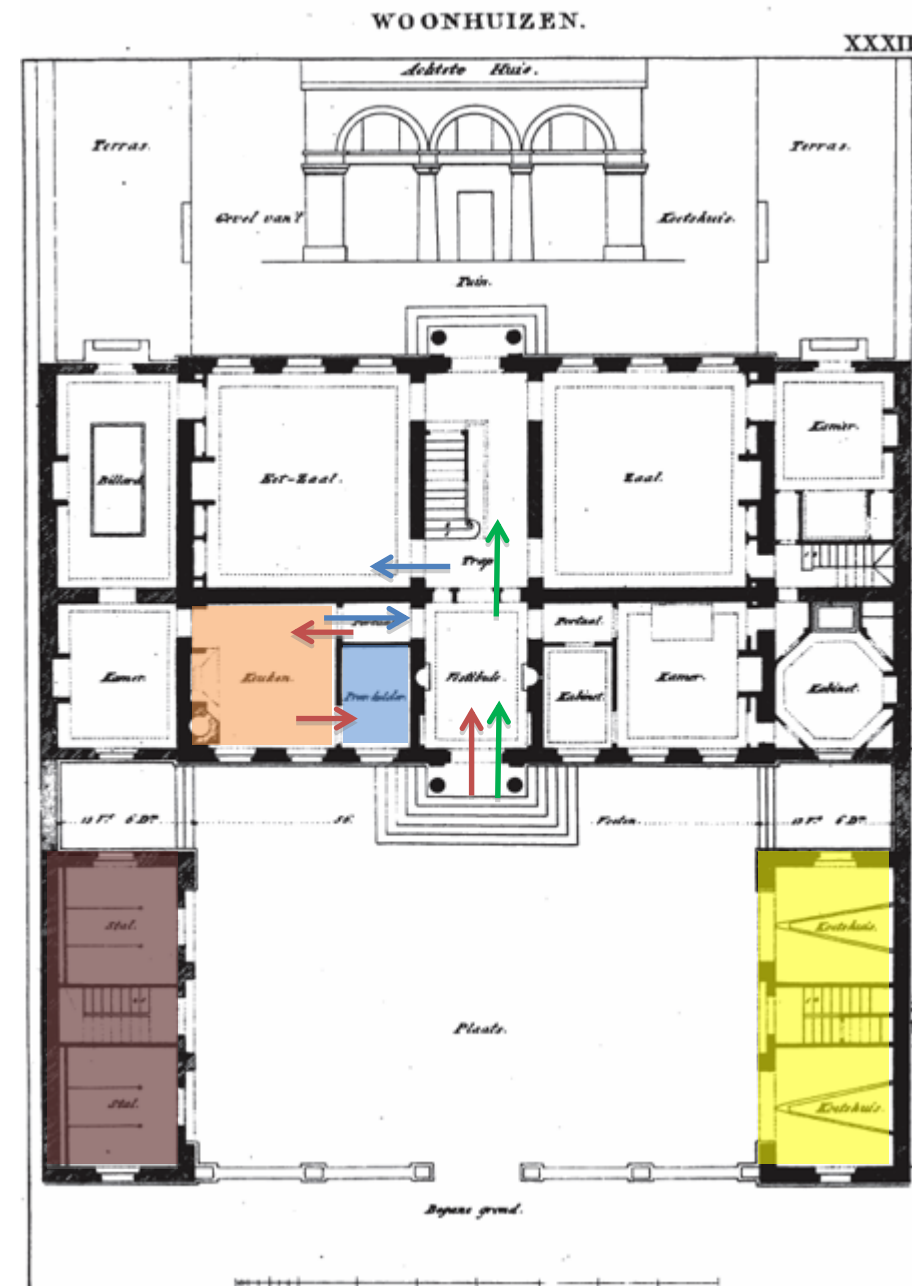

Abbeiding 75 en 76: prent XXXI en XXX; doorsnede, gevel en plattegrond begane grond.

Het achtste huis

Het achtste huis was een voorbeeld van een huis voor een 'bemiddeld' particulier waarvan men meerder voorbeelden aantreft.⁸⁹ De personeelsvertrekken waren verspreid over het gehele complex. Het operationele gedeelte van de keuken bevond zich op de begane grond met daarnaast nog een knechtskamer. Deze ruimten waren beiden vanuit de vestibule te bereiken. In de kap zijn dienstbodekamers, welke verlicht werden door de kleine vensters in het attiek. Een deel van de tweede etage diende tot meidenkamers. Op het cour stonden twee parallelle gebouwen met de functies van stal en koetshuis. Boven het koetshuis waren eveneens knechtskamers gerealiseerd. Beide gebouwen werden gescheiden van het hoofdhuis door een terras. De voornaamste vertrekken waren allen aan de tuinzijde gesitueerd. De indeling van deze plattegrond laat zien dat men met name op de achterzijde en dus op de tuin gericht was.

- Provisiekelder
- Keuken
- Knechtskamer
- Slaapvertrekken personeel
- Koetshuis
- Paardenstallen
- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

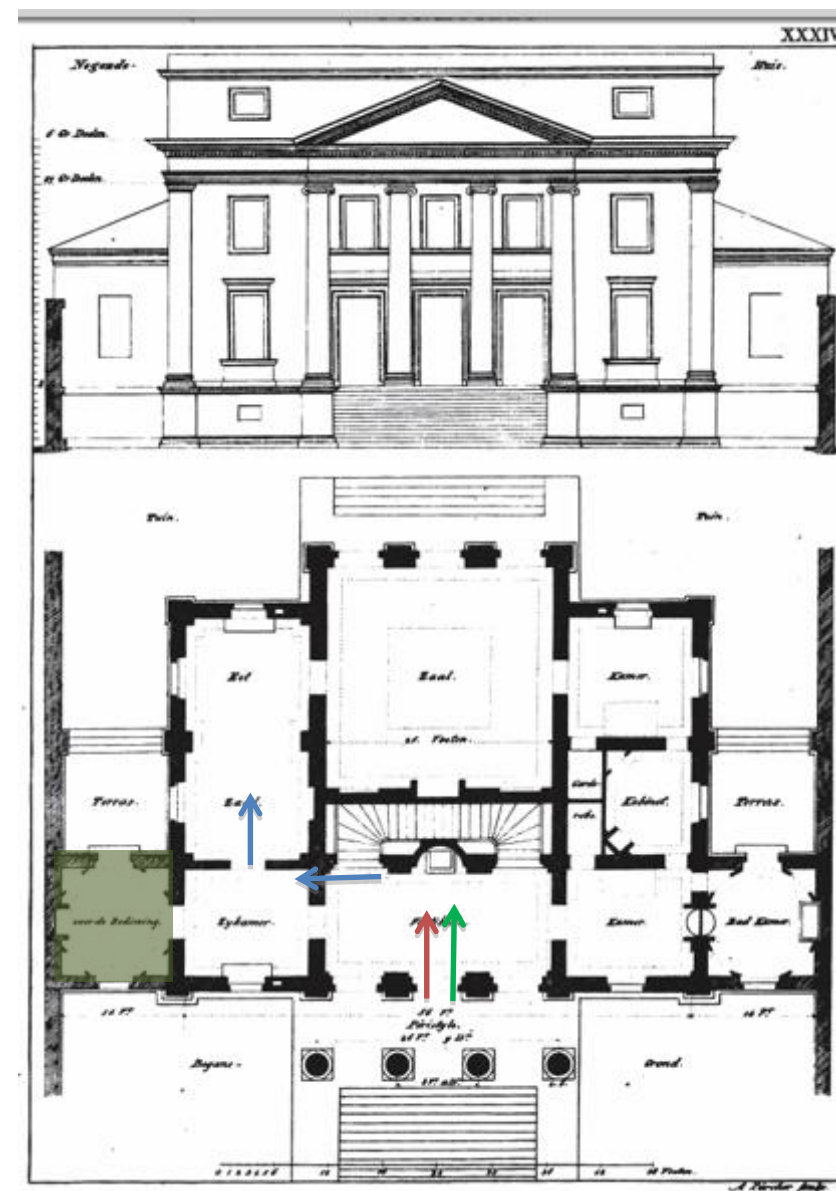
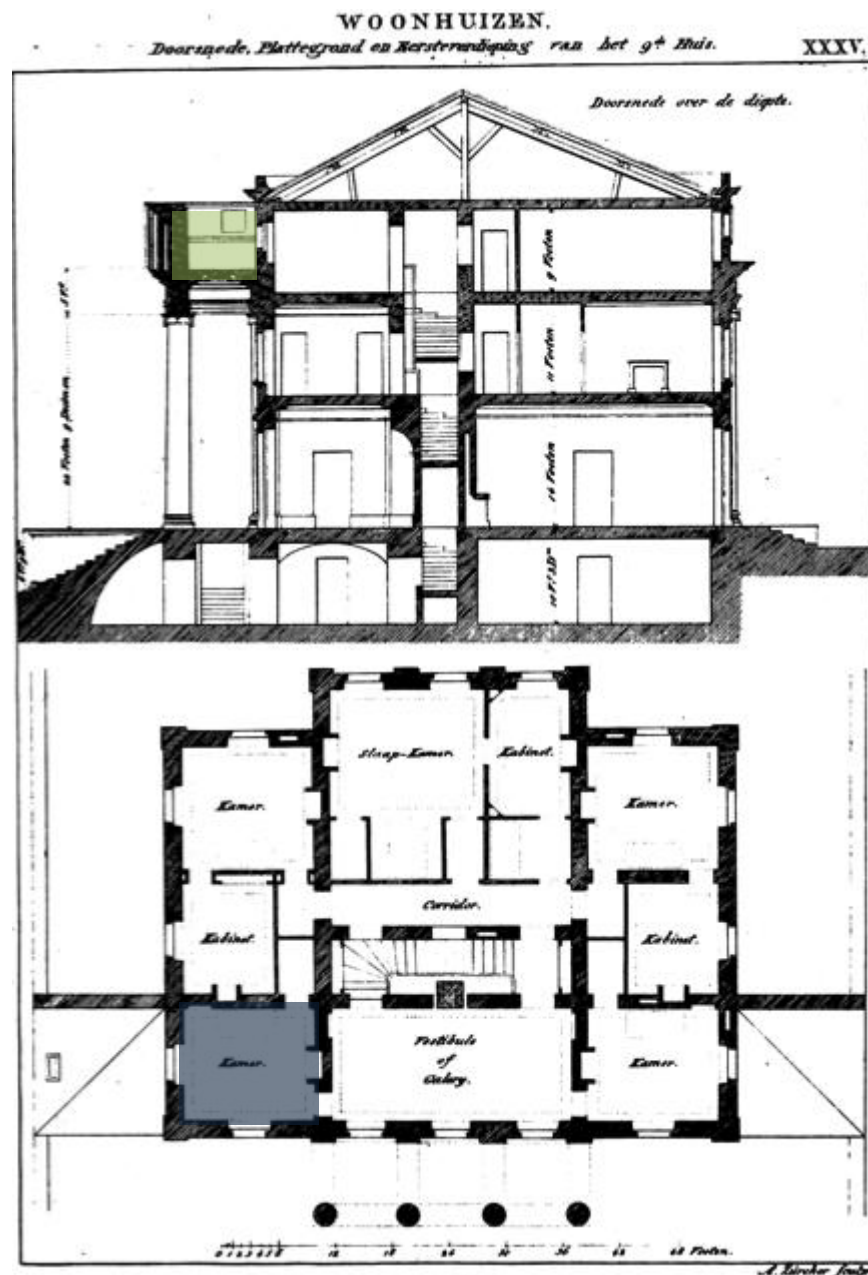
Afbeelding 77, 78: prent XXXIII en XXXII; plattegrond verdieping, gevel en plattegrond begane grond met koetshuizen.

⁸⁹ Normand 1835 (zie noot 88), p 79.

Het negende huis

Dit voorbeeld van Normand was vooral toegespitst op de toepassing van een systeem waarbij waterdruk kon worden gerealiseerd. Er is weinig geschreven over de personeelsvertrekken, maar Normand ging in op de mogelijkheid om de regenbak op de bovenste verdieping te plaatsen. Bij het ontwerp van de gevel is rekening gehouden om de goot te verbergen. De goot kon vervolgens regenwater naar een bak leiden. Vanuit deze opvangbak kon water worden getapt zonder een pomp te hoeven gebruiken. Met deze "installatie" kon onder meer het bad gevuld worden.

Via de vestibule kon men links naar twee kamers waarvan een voor de bediening was bestemd en als dessertkamer werd beschreven. Op de verdieping was een gelijke verdeling met boven de dessertkamer een vertrek voor de dienstbode. Waarschijnlijk was er op zolder ter plaatse van het attiek nog ruimte bedacht voor enkele meidenkamers, zoals op de doorsnede werd aangegeven. De keuken en *aanhoorige vertrekken* hadden volgens de beschrijving hun plek in het souterrain.

- Slaapvertrekken personeel
- Dessertkamer
- Dienstbodekamer
- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

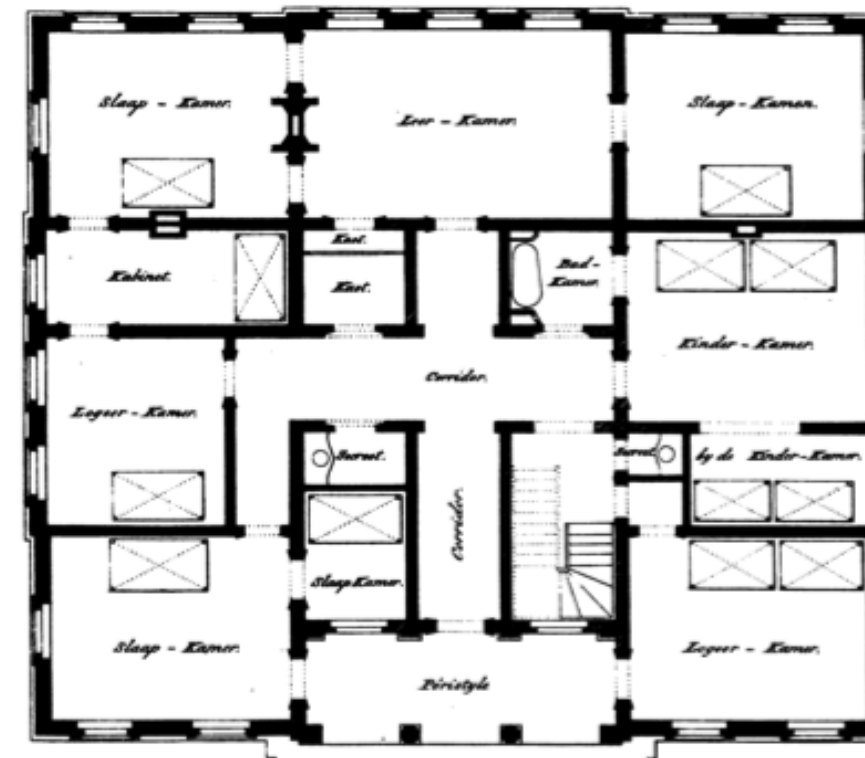
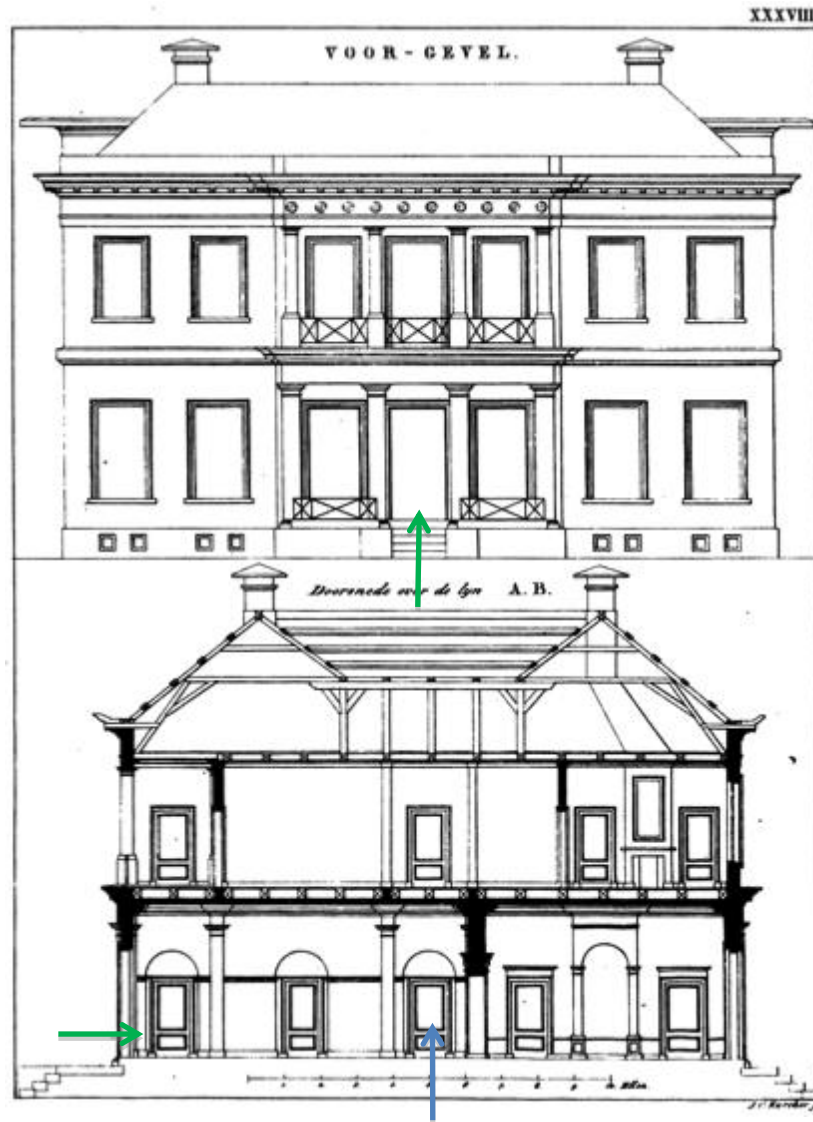
Afbeelding 79, 80: prent XXXVen XXXIV; doorsnede, plattegrond verdieping en gevel, plattegrond begane

Het tiende huis

Als laatste gaf Normand een voorbeeld dat naar zijn mening een zeer goede verdeling had. Het huis, ontworpen voor een vorname particulier had een vierkante basis met in de kelders ruimte voor alle soorten opslag. Aangezien het een buitenplaats betreft was deze ruimte bedoeld voor de opslag van provisie. De keuken was in het midden van het huis gesitueerd. Aan de rechterzijde van de eerste etage waren alle representatieve kamers direct bereikbaar vanuit de keuken. Voor de keuken was een vatenhok en achter de keuken aan de achterzijde van het huis een dessertkamer, een hiërarchie die bij vele voorgaande huizen te vinden is. Tussen de keuken en de dessertkamer was nog een aparte uitgang voor het personeel.

- Keuken
- Vatenhok
- Pantry
- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

Afbeelding 81, 82 en 83: prent XXXVIII, XXXVII, XXXVI; gevel, doorsnede, plattegrond begane grond. Plattegrond verdieping.

10) Poppenhuizen

De poppenhuizen vormen een belangrijke aanvulling op de eerste twee gebruikte bronnen. Er zijn uit de periode 1675-1750 weinig woonhuizen of kamers bewaard gebleven waarvan aankleding en inrichting nog geheel authentiek zijn.⁹⁰ In de zeventiende en achttiende eeuw was het populair voor vrouwen uit de rijke burgerij om een pronkpoppenhuis te bezitten. Dochters en echtgenoten van regenten en rijke koop- en ambachtslieden richtten deze miniatuurpaleizen met veel zorg in. De aankleding van deze poppenhuizen werd zeer gedetailleerd als ideaalbeeld uitgevoerd. Het poppenhuis wordt dan ook getypeerd als verzamelaarskast en kunstkabinet. Een aantal van de zeventiende-eeuwse poppenhuizen is in zeer goede staat bewaard gebleven. Aangezien er uit de periode 1675-1750 weinig woonhuizen of kamers bewaard zijn gebleven waarvan de aankleding en inrichting nog geheel authentiek zijn, vormen de poppenhuizen een waardevolle bron voor de locatie en inrichting van diverse zeventiende- en achttiende-eeuwse vertrekken.

Het poppenhuis van Petronella Dunois, Amsterdam 1676

Petronella Dunois (1650-1695) was getrouwd met de Leidse regent Pieter van Groenendijck (1652-1731). Bij hun huwelijk werd dit poppenhuis speciaal vermeld op een lijst van huwelijksinbreng van Petronella. Het poppenhuis heeft drie verdiepingen. Op de middelste etage bevinden zich de kraamkamer en de zaal. Alle dienstvertrekken hebben een logische plaats in het huis. In de onderste zone van het poppenhuis zijn drie vertrekken te zien; de provisiekelder, de keuken en de eetzaal. Op zolder zijn drie dienstvertrekken te zien; de turfzolder, de kleezolder en de kinderkamer. De provisiekelder biedt plaats voor voorraad, kookgerei en middelen om schoon te maken. De keuken is voorzien van een schouw, een aanrecht en een waterpomp met gootsteen. Naast de pomp bevindt zich een secreet. De wanden in de keuken zijn afgewerkt met witjes voorzien van bloemmotieven. Op de turfzolder wordt het turf in manden bewaard. Verder is deze ruimte karig ingericht met twee afgedankte stoelen en een los secreet. De kleezolder is voorzien van droogrekken, een strijktafel, een kleebak en linnenpers. Het personeelslid wordt betiteld als stijfster. Het kindermeisje op de kinderkamer is bezig met naaiwerk. Hiervoor heeft zij diverse attributen ter beschikking: een naaimand, speldenkussen en spinnenwiel.⁹¹ In de linker- er rechter scheidingswand van de keuken en de kleezolder zitten deuren. De routing voor het personeel is dan ook duidelijk aan te wijzen, van links naar rechts en dus van vuil naar schoon.

Afbeelding 84: Het poppenhuis van Petronella Dunois.

⁹⁰ J. Pijzel-Domisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Zwolle-Amsterdam 2000, pp. 11-13, 49.

⁹¹ Pijzel-Domisse 2000 (zie noot 90), pp. 181-200.

Het poppenhuis van Petronella Oortmans ca. 1686-1710

Een van de meest indrukwekkende poppenhuizen was van Petronella Oortman (1656-1716). In het kunstkabinet zijn negen vertrekken opgenomen: een klerzolder, een turfzolder, de kinderkamer, de zaal, het voorhuis, de kraamkamer, een pronkkeuken, een kookkeuken met secreteet, de kelder en de tapijtkamer met bibliotheek. Ook in dit poppenhuis ligt de klerzolder en de turfzolder op de bovenste verdieping en is de kookkeuken in de onderste zone te zien. De turf- en klerzolder hebben dezelfde voorzieningen als het poppenhuis van Petronella Dunois. Afwijkend zijn de twee slaapvertrekken voor het personeel op de klerzolder. De kinderkamer is ingericht als slaapkamer voor kinderen en bevat geen attributen die werden gebruikt door het personeel in het huishouden. Bijzonder aan dit poppenhuis is de lade onder de keuken. Bij het opendoen is de provisiekelder te zien. De kookkeuken is eenvoudig ingericht en bevat het hoogst noodzakelijke: een stookplaats, een aanrecht en een waterpomp. De provisiekelder is ingericht met schappen en haken aan de wanden en vlonders op de vloer. De hekwerken zorgen voor een afgescheiden ruimte voor de opslag van bier en wijn. In de achterwand van de kookkeuken is een deur die de route van de provisiekelder naar de kookkeuken suggereert. Een tweede, niet meer bestaande, mechaniek maakte het mogelijk om in de voorhal een kastje te schuiven dat een tuin voorstelde. Het vermoeden bestaat dat hierin een echt werkende fontein zat. Helaas is dit onderdeel niet meer aanwezig maar het toont aan dat de tuin niet werd vergeten.⁹²

Afbeelding 85: Het poppenhuis van Petronella Oortman.

⁹² Pijzel-Domisse 2000 (zie noot 90), pp. 247, 259-267, 295.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Het poppenhuis van Petronella de la Court (1670-1690)

Het poppenhuis van Petronella de la Court (1624-1707) werd ingericht in tien vakken: een keuken, een kraamkamer, de tuin, de salon, een hal met daarboven een kantoor, een kunstkamer, de provisie- en meidenkamer, een kinderkamer, een slaapkamer en een mangelzolder. Ook hier zijn de vertrekken op de te verwachten plaats ingebracht: de keuken in de onderste zone en de wasruimten op de zolder. Petronella was het nichtje van Pieter de la Court. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een tuin in dit poppenhuis een vaste plaats heeft gekregen. Wat betreft de routing voor het personeel is er weinig te zeggen. De opbouw van de kamers vertonen geen route van vuil naar schoon.

Afbeelding 86: Het poppenhuis van Petronella de la Court.

11) Een overzicht

Huizen van Philips Vingboons

1) *Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond*

Zowel in de buitenplaatsen als bij de stadshuizen van Vingboons waren de representatieve vertrekken aan de voorzijde gelegen. De voorzijde van de bel-etage werd zoveel als mogelijk beschikbaar gesteld voor de bewoners. De verdeling tussen representatieve vertrekken en personeelsvertrekken typeerde zich bij stadshuizen door een zekere links- en rechts- of voor- en achter verdeling, een vermenging over verdiepingen kwam vrijwel niet voor. De buitenplaatsen hadden een meer onder- boven verdeling tussen de personeelsvertrekken en de representatieve vertrekken. Ondanks de verschillen in vloerniveaus bevonden de personeelsvertrekken zich aan de achterzijde in de onderste zone van het huis. Beide typen vertonen een indeling waarbij bottelarij, keuken en washuis altijd naast elkaar waren gepositioneerd. De provisiekelders bevonden zich hier niet ver vandaan waardoor het personeel geen andere ruimten hoefde te doorkruizen. Washuizen of spoelkeukens bevonden zich meestal nabij een open plaats. In sommige gevallen waren de bleekvelden ernaast. De termen *coocken*, *morskeuken*, *morsplaets* en *washuis* overlappen elkaar enigszins. Met name het *washuis*, de *morsplaets* en de *morskeuken* zijn ruimten waar het vuile werk werd gedaan. De aanwezigheid van een pomp in deze ruimten geeft aan dat het schoonmaken van diverse voorwerpen hier werd uitgevoerd, wassen van kleding en reinigen van vaten, pannen, borden enzovoorts. In de grotere huizen waren deze werkzaamheden gesplitst en is de *morskeuken* gescheiden van een *washuis*. Wat betreft hun positie in het huis en de routing van het personeel waren er ondanks het verschil in terminologie geen verschillen ten opzichte van de andere ruimten zoals de *coocken* en de *daegs camer*. Wat duidelijk naar voren komt is dat de *coocken* en *daegs* kamers onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en vrijwel altijd boven elkaar of naast elkaar gepositioneerd zijn. De verbintenis tussen deze twee ruimten was gezien de logistiek en verwarming van het pand logisch. In een enkel geval was er een tweede keuken aanwezig, *soomer coocken* of *boven coocken* genoemd. Wat betreft deze zomerkeuken vult de naam zelf de functie in, waarschijnlijk geldt dit ook voor de *Boven Coocken*. Uit de boedelomschrijving van de *soomer cooken* van het Trippenhuys is op te maken dat een deze ruimte een veredelde versie moet zijn geweest van een washuis, dat in andere voorbeelden ook achter in de tuin stond. Wat betreft de ligging van beide typen was men in de stad gebonden aan het perceel en bij de buitenplaatsen vaak aan een rivier. Toch is het opvallend dat de meeste keukens aan de linkerzijde van het pand waren gepositioneerd en veelal op het noorden gericht. Dit gaf een voordeel wat betreft verwarming van het huis en koele opslag van voedsel. Gezien deze feiten uit de voorbeelden kan worden aangenomen dat dit gebruikelijk was tenzij omstandigheden dit niet toe lieten. In sommige gevallen werd en gewisseld van gebruik van een vertrek -van daegs camer naar coocken en andersom- afhankelijk van het seizoen zoals Goeree beschreef

2) *Voorzieningen in de huishouding*

De huishoudelijke vertrekken waren in de panden van alle gemakken en benodigdheden voorzien. Naast de voedselbereiding werd ook de was in de *coocken* gedaan. De grotere huizen hadden een apart gebouw in de tuin met daarin een washuis, paardenstal met wagenhuis en/of een hoenderhok. Een deel van het personeel had hierin ook zijn of haar onderkomen, anderen sliepen op de zolders van het hoofdhuis.

3) *De huishoudelijke routing*

De grotere huizen waren voorzien van twee trappenhuizen die doorliepen van souterrain tot in de kap zodat het personeel zich ongezien door het huis kon bewegen. De scheiding tussen personeel en bewoners komt ook naar voren bij de voorbeelden van de tuinen. Afscheidingen, zoals een *rabat*, zorgden ervoor dat het bleken van de was uit het zicht gebeurde. Bij de huizen met bleekvelden in de tuin was de keuken of het washuis ook dichtbij. Zo kon het huishouden snel en ongezien opereren. Routing ging van 'vuil' naar 'schoon' en zag er als volgt uit:

Routing voedsel

provisiekelder → keuken → bottelarij → daegs camer / salon → morskeuken

Routing wassen kleding

washuis / keuken → zolder → linnenkasten

Achttiende-eeuwse woonhuizen

1) *Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond*

In de plattegrond van de buitenplaatsen deed in de achttiende eeuw de dessertkamer of pantry haar intrede. Zodoende ontstond er steeds meer differentiatie tussen de personeelsvertrekken. De term bottelarij kwam niet meer terug. De opslagfunctie van de bottelarij werd overgenomen door voorraadkasten. Turf- of kolenhokken werden als los vertrek benoemd op de plattegrond. Dineren gebeurde niet meer in de *daegs camer* maar in de eetkamer. Daarnaast werd de salon voor grotere ontvangsten gebruikt. Wat opvallend is, is dat opnieuw de meeste keukens aan de linkerzijde waren gepositioneerd. Hieromheen was een concentratie van diverse dienstvertrekken waar te nemen. Enkele vaste personeelsleden hadden in de buurt van hun werkplek een eigen kamer. Op diverse plekken in het huis werden kamers ingericht voor de dienstmeid en knecht. Deze twee specifieke ruimten werden zoveel mogelijk van elkaar gescheiden. In geen geval konden deze op een eenvoudige manier, zonder hoofdwegen te doorkruizen, ('s nachts) bij elkaar in de buurt komen.

2) *Voorzieningen in de huishouding*

De waarschuwing van Pieter de la Court om niet door te draven in het nabootsen van het leven van vorsten lijkt door de meesten bewoners te zijn gevolgd. De luthoven waren zelfvoorzienend. De ligging van de buitenplaatsen was dan ook erg belangrijk. Op koele plekken onder de grond werd ijs bewaard, deze ruimte werd ijskelder genoemd. De koetshuizen en oranjerieën waren allen op de meest gunstige plek gelegen voor zover het de locatie dit toe liet -koetshuizen met paardenstallen aan de koelere kant en oranjerieën aan de warme zijde-. Tuinmannen hadden bij de voorbeelden allen een eigen verblijf in een losstaand huis of koetshuis, maar wel altijd naast de moestuinen of oranjerieën. Enkel 'leidinggevende' personeelsleden kregen een eigen vertrek toebedeeld. Het meeste personeel sliep dus inpandig of op het terrein in een bijgebouw. Op die manier kon het personeel goed in de gaten gehouden worden.

3) De huishoudelijke routing

De personeelsvertrekken werden op een dusdanige wijze geplaatst, voor zover mogelijk, dat men als het ware in een doorgaande route kon lopen zonder ruimten opnieuw te moeten doorkruisen.

De hiërarchie tussen en opvolging van ruimten is bij alle voorbeelden terugkomen, van 'vuil' naar 'schoon'. Het washuis kende bij voorkeur een harde scheiding in de vorm van een muur, omdat hier het meest vuile werk werd verricht. Hierdoor had de keuken minder last van het vuilere werk en bleef deze schoner.

Routing voedsel

provisiekelder → keuken → voorraadkasten → pantry → eetkamer → spoelkeuken

Routing wassen kleding

washuis / keuken → zolder → linnenkasten

Huizen van Abraham van der Hart

1) Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond

Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw komt in de voorbeelden van Van der Hart ook een nieuwe ruimte voor: de mangelkamer. Deze kamer bevond zich op de begane grond en relatief ver van de keuken vandaan. Mogelijk had dit te maken met de geur die van de keuken kwam en zodoende in de kleding kon trekken. Voorheen werden deze werkzaamheden op zolder gedaan, zoals bij de voorbeelden van Vingboons is te zien. Herengracht 502 en het huis van W.P. Barnaart, Nieuwe Gracht 7, zijn voorbeelden van 'stadse' huizen (Hodshon heeft meer de opzet van een buitenplaats) en hadden en geen ruimte die werd aangeduid als mangelkamer. De aangegeven linnenkamers hadden hun plaats aan de voorzijde nabij de entree. De term linnenkamer, met linnenpers, is meer van toepassing omdat in deze ruimte geen mangel stond maar linnenkasten. Dit gold ook voor de eerste mangelkamer in het Hodshon Huis waar zich ook linnenkasten bevonden. De verklaring voor het ontbreken van een echte mangelkamer bij Herengracht 502 en Nieuwe Gracht 7 is mogelijk de aanwezigheid van een spoelkeuken met directe verbinding naar buiten. In sommige gevallen werd dit ook een vatenhok genoemd.

Naast de mangel- of linnenkamer is er nog een ruimte die in de achttiende eeuw voor het eerst werd aangeduid op de plattegronden, de eetkamer voor het personeel. Tot het eind van de achttiende eeuw at het personeel in de keuken. De bezigheden in de keuken splitsten zich af; koken gebeurde in de keuken en eten in een eetkamer. De meeste personeelsvertrekken clusterden zich nog steeds in een bepaalde hoek of zone in het gebouw. De eetkamer voor het personeel werd toegevoegd aan dit geheel.

2) Voorzieningen in de huishouding

Naast de knecht en dienstmeid tonen de ontwerpen van Van der Hart ook een kokskamer nabij de keuken. De overige voorzieningen blijven gelijk aan voorgaande periode.

3) De huishoudelijke routing

Bij de voorbeelden van Van der Hart is het nog steeds gebruikelijk om de meest vuile ruimten zoveel mogelijk van de meest schone ruimten gescheiden te houden. De hiërarchie van vuil naar schoon is bij alle voorbeelden terug te vinden evenals de bijbehorende routes.

Routing voedsel

provisiekelder → keuken → voorraadkasten → pantry → eetkamer → spoelkeuken

Routing wassen kleding

washuis / keuken → mangelkamer → zolder → linnenkasten

De voorbeelden van Charles Normand

Wat opvalt is dat de keukens en bijbehorende vertrekken qua ordening niet wijzigen, maar zich meer richting de voorgevel begaven. De representatieve ruimten waren veel meer gericht op de achterzijde van het huis en hadden functies als grote eetkamer, biljartkamer of tuinkamer. De eetkamer of antichambre voorafgaand hieraan waren direct naast de keuken ingetekend. De slaapvertrekken voor het personeel waren tussen en onder de trappen gearrangeerd. Bewoners kregen slaapvertrekken op dezelfde verdieping, maar vanzelfsprekend aan de zijde met fraai uitzicht en betere ventilatiemogelijkheden.

Poppenhuizen

De poppenhuizen vertonen veel overeenkomsten met de voorgaande voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw. Keukens en kelders bevonden zich in de onderste zone van het huis en de opslag van goederen, de slaapvertrekken voor het personeel en kleerzolders in de bovenste zone. De poppenhuizen met hun inventarissen per ruimte benadrukken dat het personeel alle benodigdheden voor het uitvoeren van hun werkzaamheden tot hun beschikking hadden. Wat betreft de routing valt dit ook geheel samen met een 'echt' huishouden en is dit van vuil naar schoon.

12) Conclusie

De conclusie is opgebouwd per thema, 1) *positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond*, 2) *voorzieningen in de huishouding* en 3) *de huishoudelijke routing* zoals genoemd in de inleiding. Hieruit volgen plattegronden die een ideaalbeeld per periode verbeelden.

Positionering van personeelsvertrekken en indeling van de plattegrond

Wat werd er geschreven over de personeelsvertrekken, in welke mate was de positie bepaald ten opzichte van andere vertrekken en is er een ontwikkeling waar te nemen?

- Keukens bevonden zich meestal in het souterrain of op de begane grond links achterin. Vaak waren de keukens op het noorden gepositioneerd en overige ruimten zoals bottelarij, provisiekelder en washuis waren rondom de keuken gelegen.
- Het systeem van de positionering personeelsvertrekken was van 'vuil' naar 'schoon' (spoelkeuken, keuken, bottelarij, dessertkamer, eetkamer).
- In de achttiende eeuw ontstond er differentiatie in de personeelsvertrekken. Er kwamen eigen verblijfsvertrekken voor het personeel, een aparte eetkamer, een mangelkamer en een pantry.
- De mangelkamer lag relatief ver van keuken.
- Personeel had een eigen (verblijfs)vertrek in de buurt van hun werkzaamheden, mannen en vrouwen strikt gescheiden.
- Moestuinen, oranje- en slangenmuren werden meestal aan de kant met de meeste bezonning aangelegd. Hierbij werd ook rekening gehouden met schaduw.

positie

Het ondergrondse gedeelte met kelders, waterputten en riolen was goed doordacht. Hemelwater kwam in de waterbakken terecht en vervolgens gezuiverd. De positie van de diverse vertrekken werden zo gunstig mogelijk bepaald. Keukens en kelders werden aan de meest noordelijke, koele zijde gepositioneerd en moestuinen, oranje- en slangenmuren aan de meest warme kant, de zuidzijde. Tot aan de voorbeelden van Charles Normand is te zien dat keukens zich aan de achterzijde bevonden. In veel gevallen is dit de linkerzijde. Keukens moesten droog zijn en goed geventileerd worden met buitenlucht. Daarom kon een keuken beter groot en hoog zijn dan klein en laag. De keukens en daagskamer werden bij de grote huizen per seizoen verschillend gebruikt, zoals Goeree aangaf. De provisiekelders zaten allemaal ondergronds of centraal in het huis, zoals bij Oud-Amelisweerd, om zo min mogelijk last te hebben van temperatuurswisselingen. De operationele personeelsvertrekken veranderden daarom ook niet van positie ten opzichte van elkaar.

ontwikkeling

Wat gedurende de in deze thesis besproken periode vrijwel niet veranderd was de positie van de daags- of eetkamer ten opzichte van de keuken; deze grensden in bijna alle gevallen aan elkaar. Tussen deze twee vertrekken was wel altijd een scheiding door middel van een gang of een verdiepingsvloer. In die zin is hier geen ontwikkeling in waar te nemen. Bij de voorbeelden van Charles Normand is een verschuiving waar te nemen waarbij de voorname vertrekken aan de achterzijde werden gepositioneerd en de keukens (en bijbehorende vertrekken) meer aan de voorzijde kwamen.

Waar ook een ontwikkeling in op te merken is, zijn de bezigheden die zich in de keukens en het washuis afspeelde -het operationele gedeelte van het huishouden. De ruimten splitsten zich in de loop van de achttiende en begin van de negentiende eeuw op. Nieuwe vertrekken werden ingepast, zoals een pantry of dessertkamer en mangel- en of linnenkamer. Daarbij kreeg het personeel ook een zit- of eetkamer, zodat het personeel niet meer in de keukens at. De verdeling van deze vertrekken volgde een systeem van 'vuil' naar 'schoon'. Ook de slaapvertrekken van het personeel breidden zich uit. Knechten, dienstmeiden en koks kregen vaak een eigen kamer en tuinmannen een aparte woning. Deze vertrekken bevonden zich nabij de werkzaamheden die door het betreffende personeelslid werd uitgevoerd. Tussen de knecht en de dienstmeid werd een strikte scheiding gehanteerd. Het overige personeel sliep altijd op de zolders, deze vertrekken zijn vaak niet eens vermeld.

In de drie mogelijkheden die Mark Girouard schetste bij Engelse voorbeelden komt het in Nederland slechts een enkele keer voor dat dienstruimten in aparte gebouwen werden ondergebracht zoals koetshuizen. Dit is te zien in alle perioden die zijn aangehaald. Er kan dus niet worden gezegd dat hier sprake is van een ontwikkeling of verandering. Een verdringing van personeelsruimten naar de ondergelegen verdieping is bij deze voorbeelden ook niet waar te nemen, noch is er sprake van een asymmetrisch aangebouwd deel waarin deze ruimten werden opgenomen. Dat neemt niet weg dat dit niet in een enkel geval toch gebeurde.

Voorzieningen in de huishouding

Welke huishoudelijke voorzieningen of ruimten waren er in een huis en hoe werden deze gebruikt?

- Bij een zelfvoorzienende buitenplaats was voor het huishouden was vooral een goede voedselproductie van belang.
- Daarnaast was een goede waterhuishouding en waterzuivering onmisbaar.
- Goede ventilatiemogelijkheden voor de keukens waren
- Vanaf de achttiende eeuw krijgen diverse personeelsleden een slaapvertrek in de buurt van hun werkplek.

Een goed functionerend huishouden was zoveel mogelijk zelfvoorzienend. Met name bij de buitenplaatsen of luthoven was dit een noodzaak. Zonder moestuinen, oranje- en andere voedselproducerende onderdelen werd een buitenhuis over het algemeen onbetaalbaar. Inkomsten uit overproductie afkomstig van het land bij buitenplaatsen waren van belang om de kosten van het luxe leven te kunnen dragen. De meeste bewoners in de stad verkregen inkomsten uit de handel en konden hiermee hun levensstijl in stand houden.

De posities van de voorzieningen buiten het huis, zoals de moestuinen, werden zeer goed doordacht. Hierbij werd rekening gehouden met zon en schaduw. Diverse technieken werden ingezet om het gewenste resultaat te bereiken. Broeikassen en oranje- en slangenmuren werden voorzien van stookruimten. Inpandig is van de beschreven onderdelen nauwelijks een ontwikkeling waar te nemen op het gebied van de techniek. Bij alle huizen was een goede waterhuishouding van groot belang. De tekeningen van de putten en rioolstelsels bij Van der Hart vertonen overeenkomstige onderdelen die Stevin eerder beschreef. Regenbakken, zuiverbakken, en pompen met reservoirs voorzagen de huizen van het

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

benodigde water om te koken, wassen en om schoon te maken. Wat betreft de voorzieningen voor de verblijfsvertrekken van het personeel is er een ontwikkeling waar te nemen. Niet alleen de operationele personeelsvertrekken splitsten zich af. Diverse vaste personeelsleden kregen ook een aparte slaapvertrekken.

De huishoudelijke routing

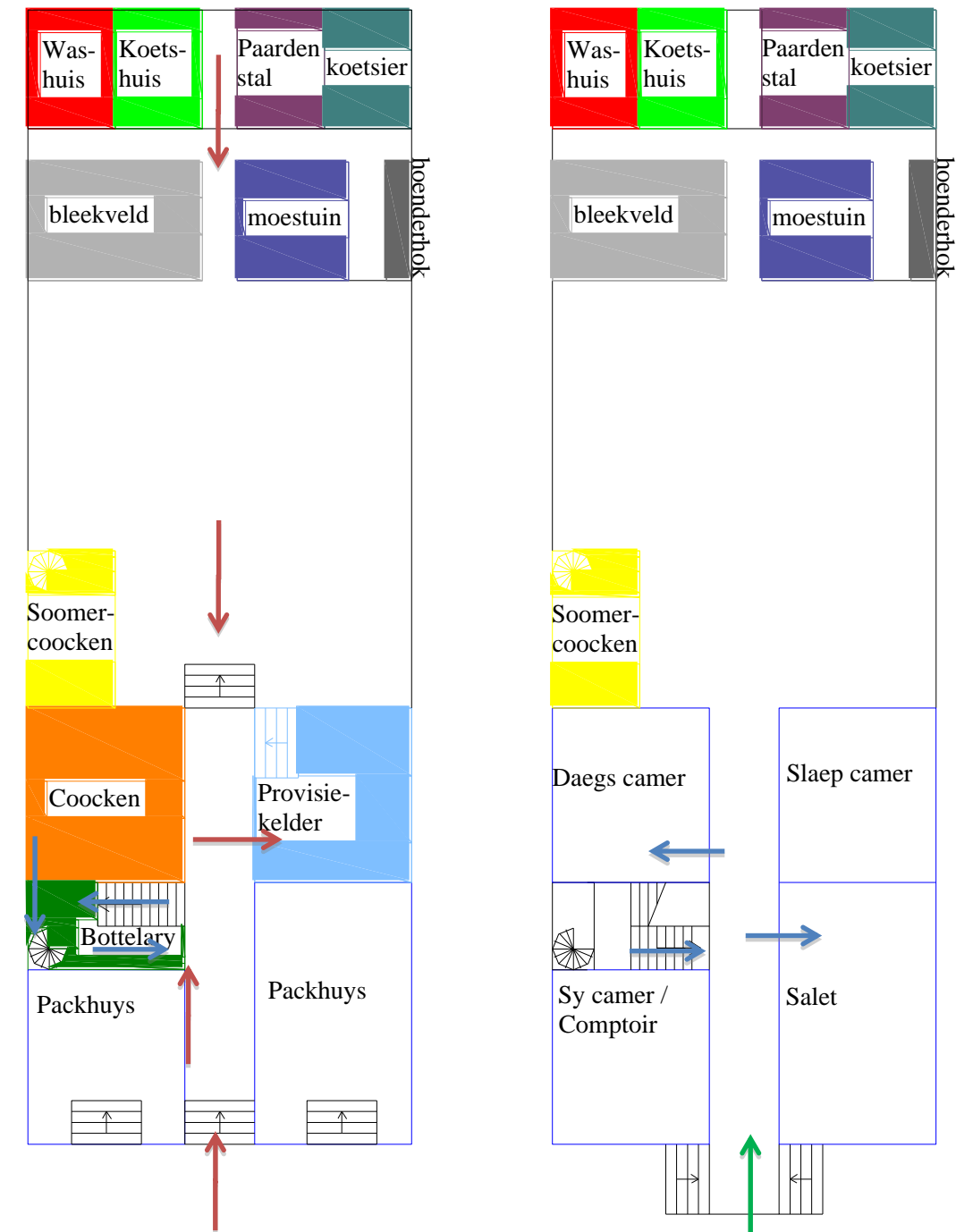
Wat is de impact die de vermenging tussen personeel en bewonersruimten op een zelfde vloerniveau heeft gehad op de organisatie van het huishouden?

- De route van het personeel werd zoveel mogelijk uit het zicht van de bewoners gehouden.
- De route werd zodanig aangelegd dat het personeel zo min mogelijk andere ruimten hoefde te doorkruisen.
- Er was vaak een apart diensttrappenhuis aanwezig.
- De huishoudelijke routing ging van 'vuil' naar 'schoon'.
- De route die afgelegd moest worden voor het wassen van kleding was relatief lang.
- De entree van het personeel kwam in de zeventiende eeuw op een andere locatie.

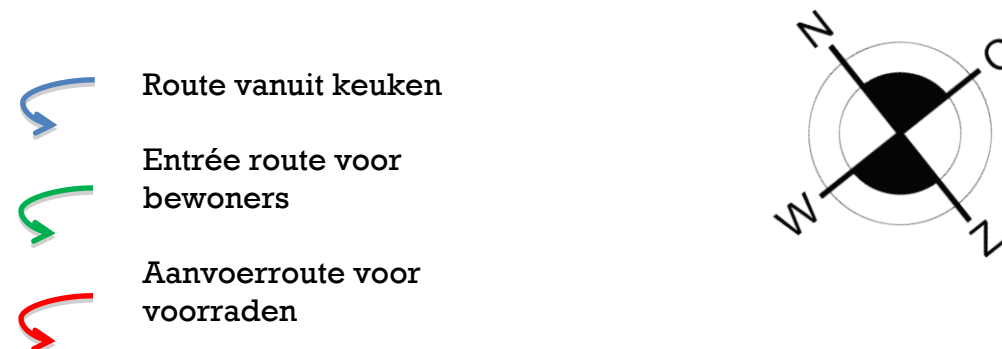
De hiërarchie in de routing in de huizen blijft in de onderzochte periode vrijwel ongewijzigd. Men ging altijd van 'vuil' naar 'schoon' en doorkruiste hierbij geen verblijfsvertrekken van de bewoners. Ook ging men niet terug in de route naar een vuilere ruimte. Zoals eerder gezegd werden er enkele ruimtes aan toegevoegd aan de route. Doordat de eetkamer vrijwel altijd dichtbij de keuken was gepositioneerd bleef het opdienen van de eetkamer vanuit de keuken en het afruimen hiervan naar het washuis of spoelkeuken een vrij overzichtelijke route. De stelling dat bij het wassen van het textiel in het Hodson Huis een grote afstand moest worden afgelegd is bij andere voorbeelden ook waar te nemen. Vanwege de grote afstand van mangelkamer tot de keuken bleef de was vrij van nare kookgeuren.

De trap was van belang bij de routing door het huis. In sommige gevallen was er een apart diensttrappenhuis, maar in een aantal gevallen was dit niet aan de orde. Het verdwijnen van de stoep vanaf het midden van de achttiende eeuw heeft weinig gevolgen gehad voor de vermenging van personeel en bewoners. De huizen kregen vaak op een andere plek een personeelsingang of de bewoner had achter de vestibule een trap naar de verdieping terwijl de dienstvertrekken zich daarachter bevonden. In de achttiende eeuw kon het zijn dat hier een doorgaande routing in was aangebracht zodat er geen tegenstromen waren.

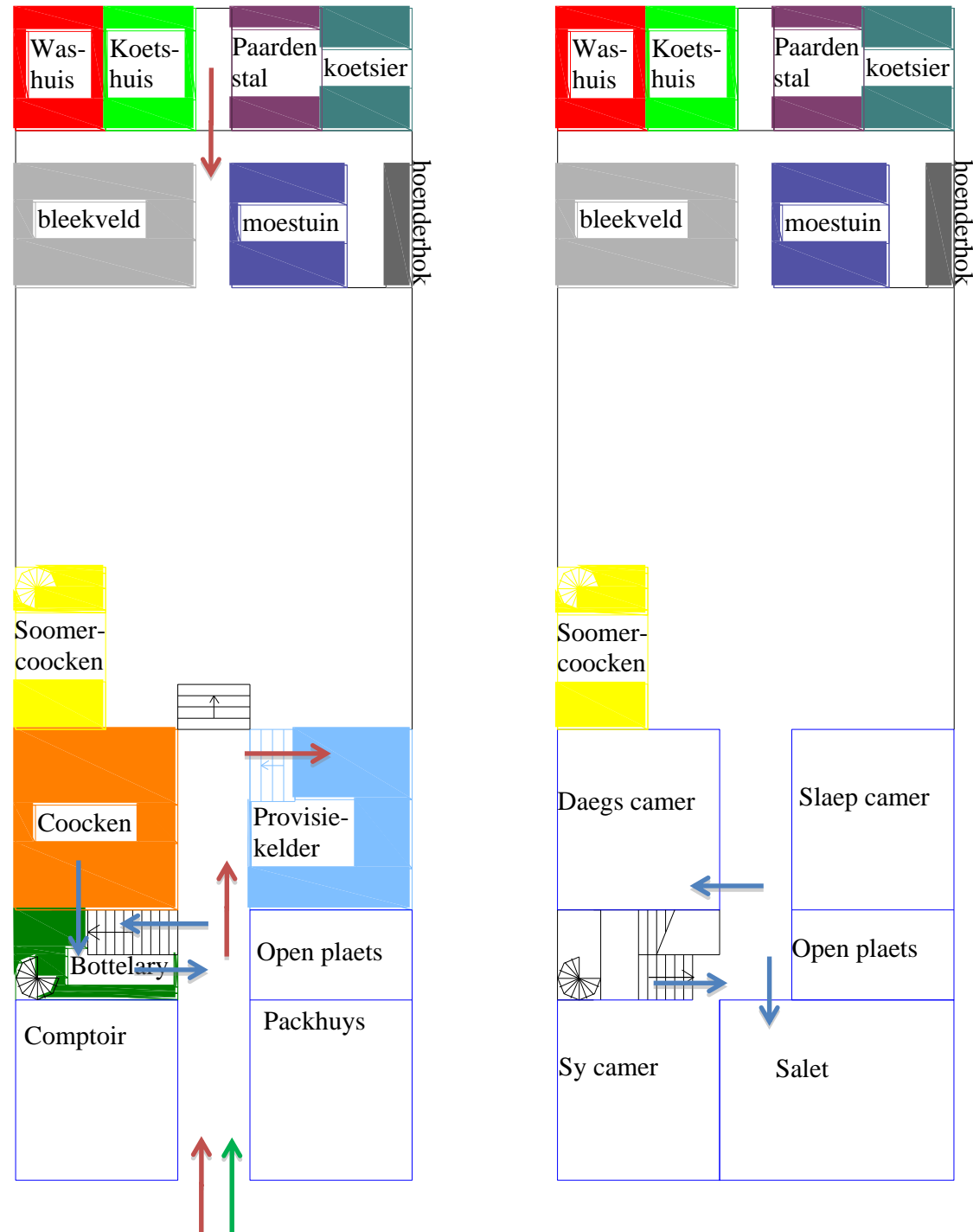
In deze thesis is een beeld gegeven van de algemene ontwikkelingen en veranderingen van personeelsvertrekken. Dit geeft mogelijk een aanzet tot meer onderzoek. Over huishoudelijke ruimten blijft namelijk nog veel onbekend. In dit onderzoek is een selectie voorbeelden per periode gebruikt. De conclusies die aan de onderzoeksvragen verbonden zijn, zijn dan ook gebaseerd op een beperkt aantal stadspaleizen en buitenplaatsen. In vervolgonderzoek zouden meer voorbeelden kunnen worden betrokken waardoor een vollediger beeld ontstaat van de huishoudelijke functies en ruimten en hun plaats in het huis.

Ideale situatie zeventiende-eeuws stadshuis type sooterrain – bel etage model

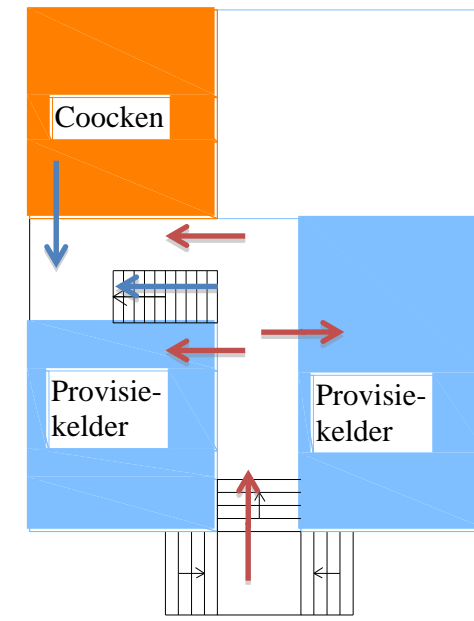

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

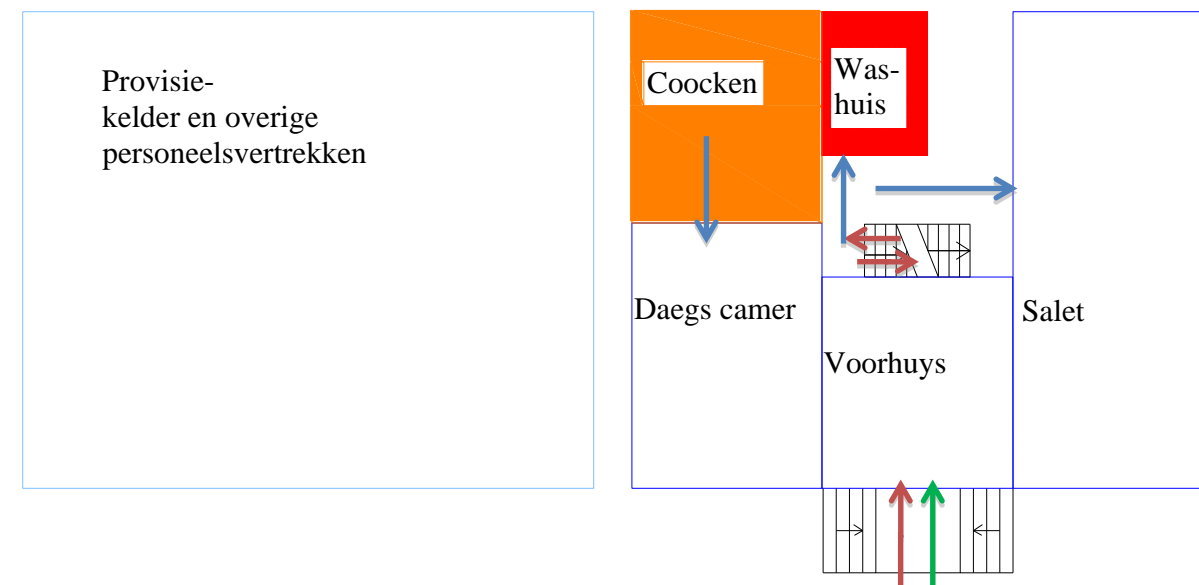
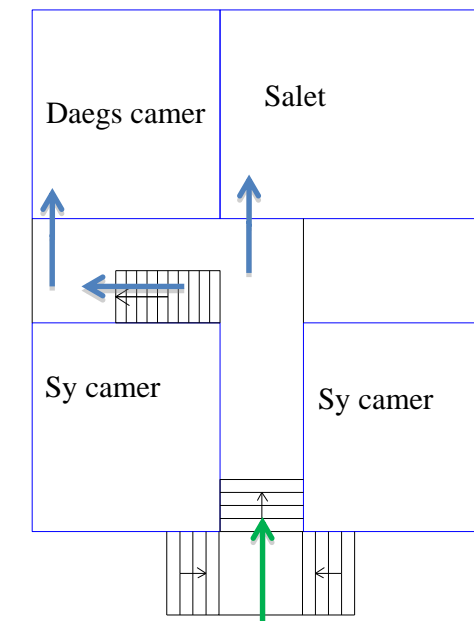

Ideale situatie zeventiende-eeuws stadshuis type begane grond – eerste verdieping

Routing voedsel
 provisie-kelder → keuken → bottelary → daegs camer / salon → morskeuken
 Routing wassen kleding
 washuis / keuken → zolder → linnenkasten

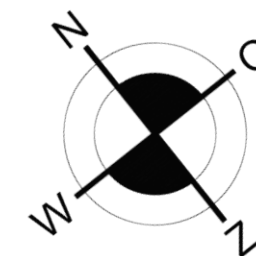

Ideale situatie buitenplaats zeventiende eeuw met aparte personeelstree aan de voorzijde

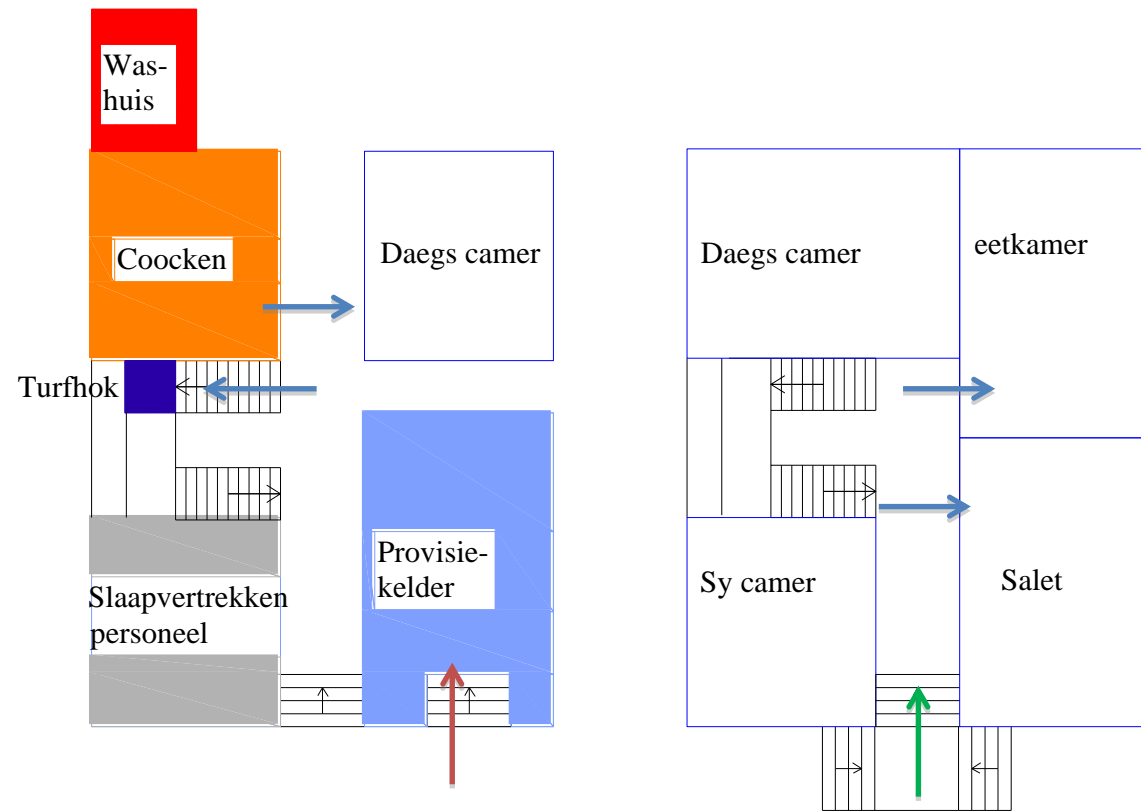

Ideale situatie buitenplaats zeventiende eeuw zonder aparte personeelstree aan de voorzijde

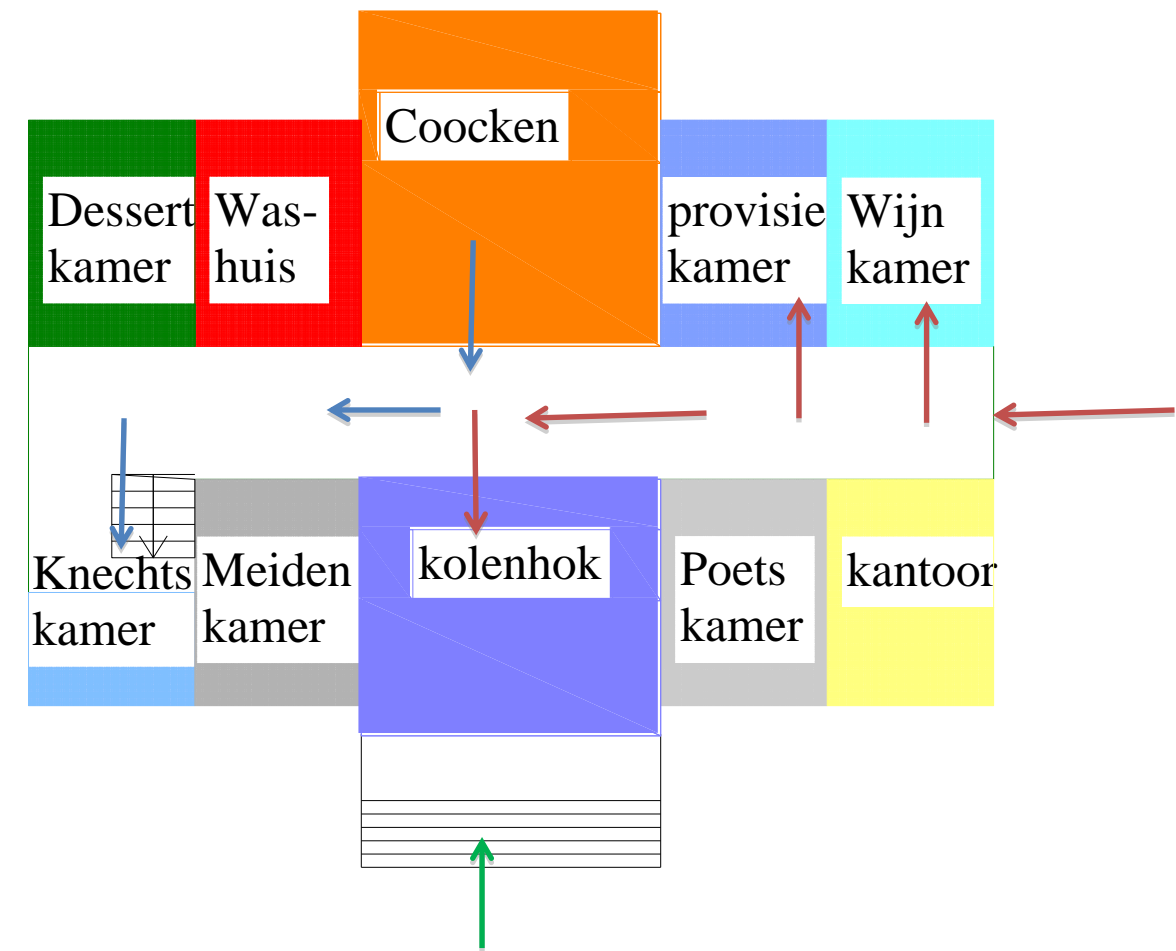
- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Ideale situatie achttiende-eeuws stadshuis type souterrain bel etage

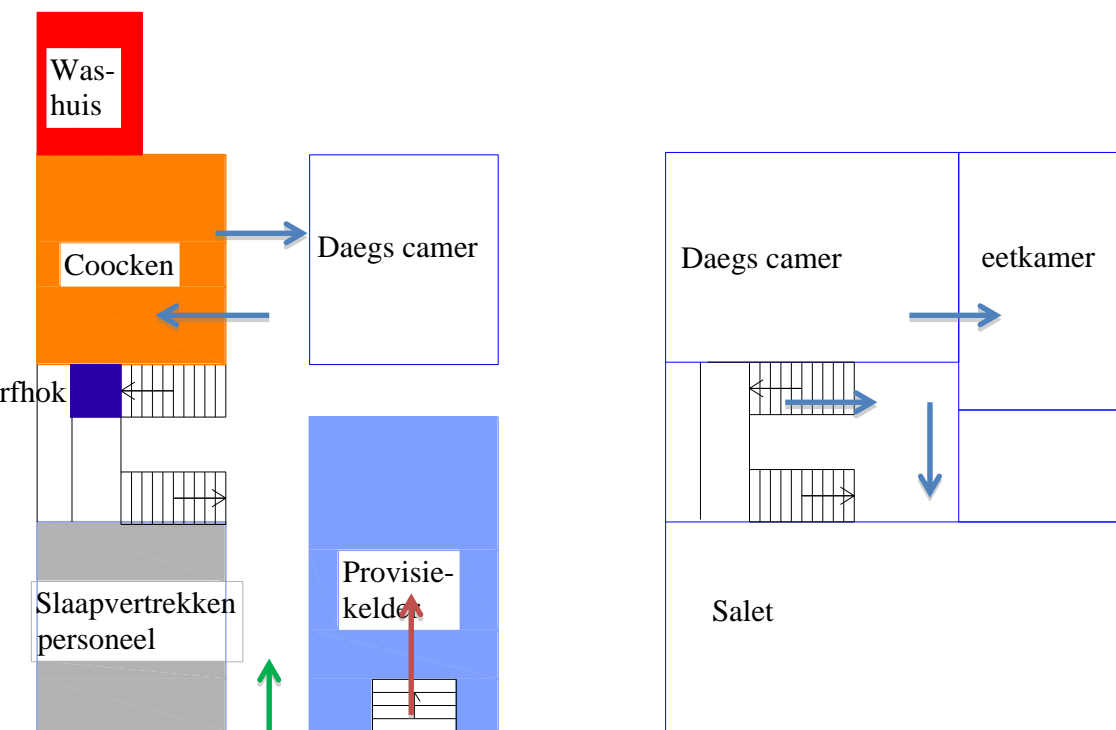
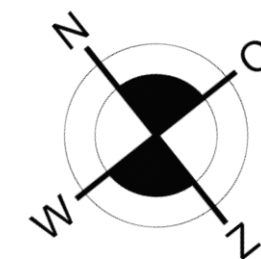
Ideale situatie buitenplaats achttiende eeuw

Routing voedsel provisiekelder → keuken → voorraadkasten → pantry → eetkamer → spoelkeuken

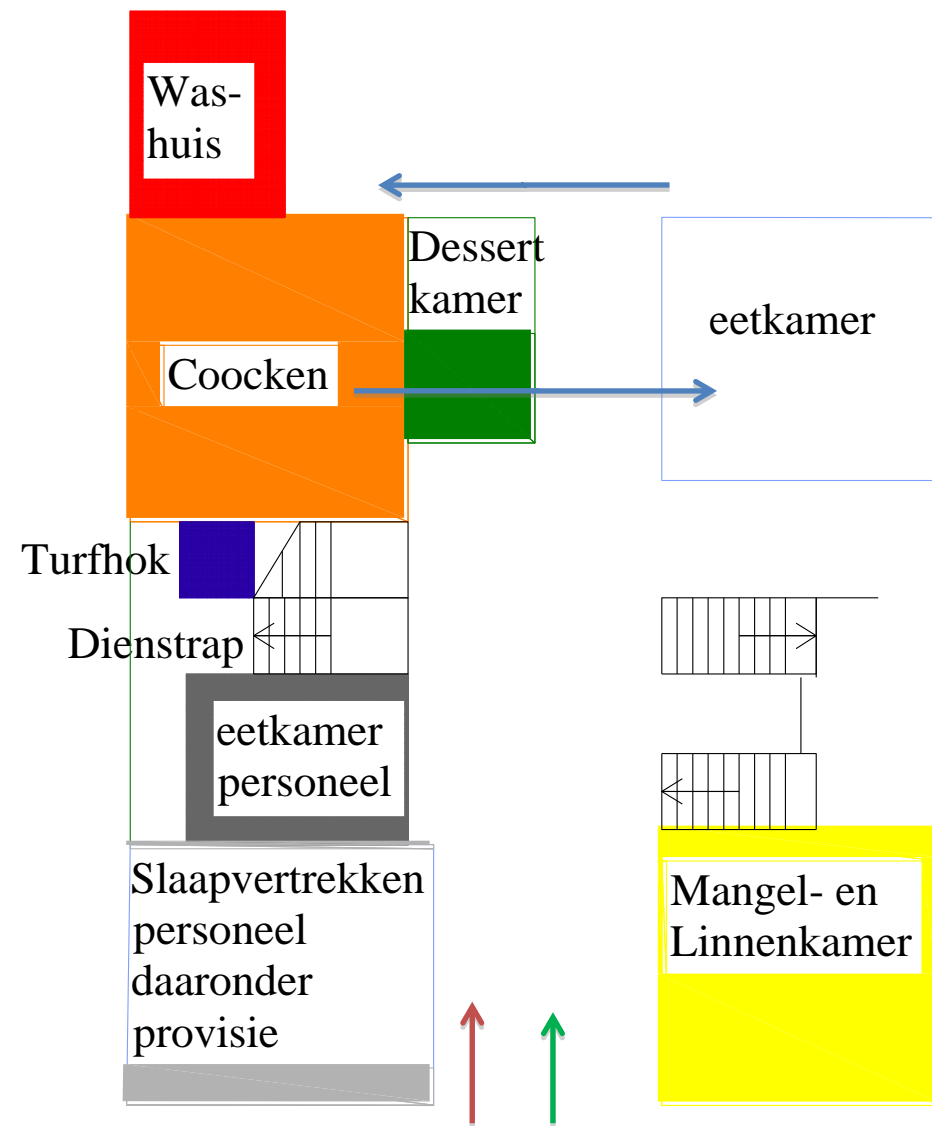
Routing wassen kleding

washuis / keuken → zolder → linnenkasten

- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

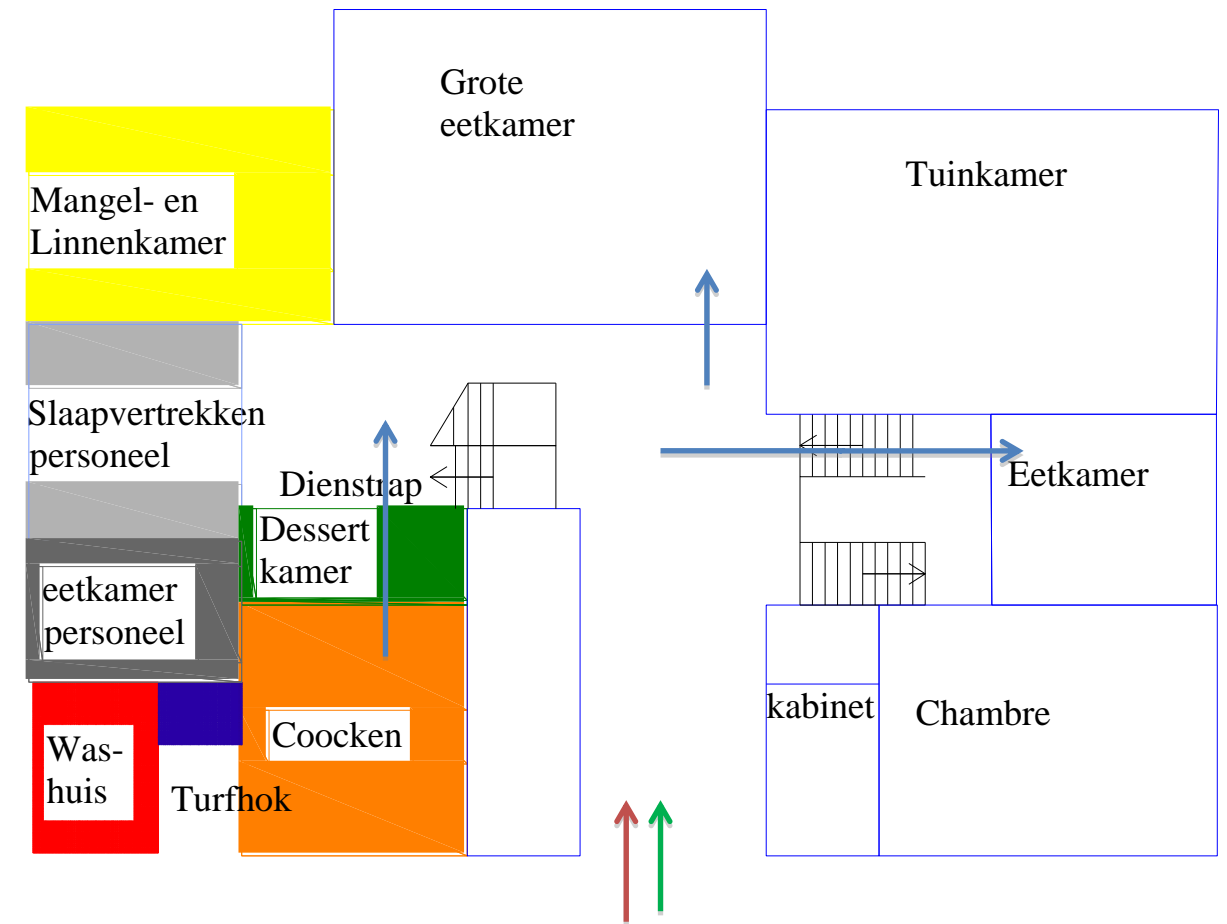

Ideale situatie zeventiende-eeuws stadshuis type begane grond – eerste verdieping

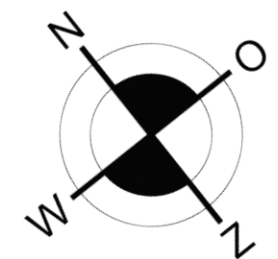
› Ideale situatie stadshuis negentiende eeuw

Routing voedsel
 provisiekelder → keuken → voorraadkasten → pantry → eetkamer → spoelkeuken
 Routing wassen kleding
 washuis / keuken → mangelkamer → zolder → linnenkasten

Ideale situatie buitenplaats negentiende eeuw

- Route vanuit keuken
- Entrée route voor bewoners
- Aanvoerroute voor voorraden

13) Bronnen

Literatuurlijst

- Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715.
- Aar, J. van der, Rolle, S., *De tuinen van Beeckestijn*, 2000 Haarlem.
- Anoniem, *Kitchen, Fireplace and Stoves*.
- Baartman, N, e.a, *Baronnen en Kunstenaars. De geschiedenis van het landhuis Oud-Amelisweerd vanaf de middeleeuwen tot heden*, Leerdam 1993.
- Bakker, S., *Het Huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*, Haarlem 1991.
- Berquin, J., *Architectura of wiskunstige verhandeling, om de voornaamste eigenschappen der burgerlyke bouwkunst betrekkelijk te maaken tot de vyf bouworders*, Amsterdam 1789.
- Beelaerts van Blokland, Jhr. F.W.A., e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789 – 1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot de zetel van de Provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989.
- Brade, W.C., *Theoretisch en practisch handboek: ten dienste van ingenieurs, architecten, opzigters, timmerlieden, metselaars en verdere bouwkundigen*, s-Gravenhage 1842².
- Bray, S. de, *Architectura moderna ofte Bouwinge van onsen tyt. bestaende in verscheyde soorten van gebouwen staende soo binnen dese stat Amsteldam als elders alle gedaen by Hendrick de Keyser beelthouwer en boumeester der stat Amsterdam en in weesen gebracht by Cornelis Danckerts mr. metselaer en boumeester der voors stad*, Amsterdam 1631.
- Bouwer, P. *De wetten van de Bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011.
- Buitenhuis, T., *Soeticheydt des buyten-levens*, Delft 1988.
- Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden*, Amsterdam 1763.
- Corbeau, M., Pronken en Koken, *Volkskundig Bulletin*(1993), pp. 353-379.
- Downey, G., *Domestic Interiors: Representing Homes from the Victorians to the Moderns*, Londen 1983.
- Fock, C. W., e.a., *Het Nederlands Interieur in Beeld*, Zwolle 2001.
- Girouard, M., *Life in the English Countryhouse*, Oxford 1978.
- Goeree. W., *D'algemeene bouwkunde, volgens d'antyke en hedendaagse manier*, Amsterdam 1681.
- Groeneveld, I., 'What's in a name? Nieuw licht op Moulins hofstede, de vroegste aanleg van buitenplaats Elswout te Overveen', in: *Bulletin KNOB 111* (2012) 2, pp. 111-125.
- Groningen, C.L. van, Sparrendaal. Een lusthof op de Utrechtse Heuvelrug, *tweeëntachtigste Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser 2000*, Amsterdam 2000, pp. 34-56.
- Hoogenboom, A.M.E.L., Gerlagh, B, Stroop, J. *De wereld van Chistiaan Andriessen: Amsterdamse dagboektekningen, 1805-1908*, Bussum 2008.
- Krabbe, C.P. en Smit, H., *Het huis van de burgemeester. Herengracht 502 in Amsterdam*, Bussum 2001.
-
- Leliman-Bosch, M.E. en Ploeg-Deggeller, C.J.W. van der, *Onderhoud van Huis en Huisraad*, Rotterdam 1935.
- Luttervelt, R. van, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948.
- Meischke, R. en Reeser, H.E., *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam 1983.
- Meischke, R., en Zantkuijl, H.J., Een tekenboekje uit 1812 en 19de eeuwse huisplattegronden. *Bulletin KNOB* (2000) nr. 2, pp. 15-22.
- Meischke,R., Zantkuijl, H.J., Rosenberg, P.T.E.E., *Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997.
- Meischke, R., Zantkuil, H.J., Rosenberg, P.T.E.E., *Huizen in Nederland Amsterdam Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995.
- Normand, C., *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835.
- Ottenheym, K.A., *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989.
- Schotel, G.D.J., 'De Hollandsche keuken der 17de eeuw' *Oud-Holland*, Leiden 1875, pp. 1-36.
- Pijzel-Dommisse, J., *Het Hollandse pronkoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Zwolle-Amsterdam 2000.
- Stevin, H., *Materiae Politicae*, Leiden 1649.
- Swigchem,C.A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820 Architect Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965.
- Oldenburger-Ebbers, C.S., 'De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen.Case-study: Het 'ideale' Beeckestijn',in: *Buitenplaatsen jaarboek monumentenzorg 1998*, Zwolle 1998. Pp. 60-112.
- Olde Meierink B., e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995.
- Swigchem, C.A. van, Huis Hodshon te Haarlem, verband tussen vormgeving en functie bij een voornaam woonhuis uit het eind van de 18de eeuw, pp. 450-452
- Tromp, H. e.a., *Kasteel Groeneveld Buitenplaats voor stad en land*, Bussum 2012.
- Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 2007*, Amsterdam 2008, pp 14-16.
- Vlaardingebroek, P., 'Beschrijving van Herengracht 448', Amsterdam 29 maart 2011 (BMA).
- Voorhoeve, C.H., *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet*, Den Haag 1974.
- Zaal, W., *Het huis aan de bocht. Herengracht 476*, Amsterdam 2010.
- Zoetmulder, M.H.E., *Het Paviljoen Welgelegen als woonhuis; het interieur in de periode 1789-1820*.

Overige Literatuur

- Baille, H.M., *Etiquette and the planning of the State Apartments in Baroque Palaces*, Oxford 1967.
- Heuvel, C. van den, *De Huysbou, A reconstruction of an unfinished treatise on architecture, town planning and civil engineering by Simon Stevin*, Amsterdam 2005.
- Krabbe, C.P., *Ambacht, kunst, wetenschap: de bevordering van de bouwkunst in Nederland 1775-1880*, Zwolle 1998.
- Koch, A.C.F., *De woonhuisbouw. Over woonhuisbouw te Deventer in de 14e en 15e eeuw*.
- Laar, G. van, *Magazijn van Tuin- Sieraaden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die, met weinig kosten, te maaken zijn. Getrokken uit de voornaamste buitenlandsche Werken, naar de gelegenheid en gronden dezer Republiek gewijzigd, en met veele nieuwe platte gronden en sieraaden vermeerderd*, Amsterdam 1802-1809.
- Schmidt, F., *Paleizen voor prinsen en burgers: architectuur in Nederland in de achttiende eeuw*, Zwolle 2006.
- Swigchem, C.A. van, *Huis Hodshon te Haarlem, verband tussen vormgeving en functie bij een voornaam woonhuis uit het eind van de 18de eeuw*, Haarlem 1981.
- The National Trust, *Manual of Housekeeping. The care of collections in historic houses open to the public*, Oxford 2006.
- Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1973-1993.

Websites

- http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/complex_pdf.php?COMnr=339207
- http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/complex_pdf.php?COMnr=339207
- <http://beeldbank.amsterdam.nl>
- <http://www.beeldbank.noord-hollandsarchief.nl>
- <http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl>

Overige bronnen:

Archief vereniging Hendrick de Keyser, map Hodshon en Barnaart

Afbeeldingenlijst

Afbeelding 1: Gereconstrueerde keuken in het Hodshon Huis. auteur

M.E. Leliman-Bosch en C.J.W. van der Ploeg-Deggeller, *Onderhoud van Huis en Huisraad*, Rotterdam 1935, p. 208.

Afbeelding 2: Lijst van de wekelijkse werkzaamheden uit

M.E. Leliman-Bosch en C.J.W. van der Ploeg-Deggeller, *Onderhoud van Huis en Huisraad*, Rotterdam 1935, p. 208.

Afbeelding 3-8: huishoudelijke taken personeel uit dagboek Christiaan Andriessen; 21-2-1805, 3-6-1805, 22-4-1807, 29-03-1806, 30-03-1806, 09-01-1805.

Afbeelding 9 en 10: Prent 71 en 72; voorgevel en plattegrond begane grond en eerste verdieping.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 89-90.

Afbeelding 11: De ideale schikking volgens De la Court.

Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 30.

Afbeelding 12: voorbeeld voor de schikking van een moestuin.

Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 333.

Afbeelding 13: doorsnede pompkraan en methode om slijk weg te spoelen.

Stevin, H., *Materiae Politicae*, Leiden 1649, p. 120.

Afbeelding 14: waterzuiveringssysteem.

Stevin, H., *Materiae Politicae*, Leiden 1649, p. 122.

Afbeelding 15, voorbeeld van een oranjerie.

Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 263.

Afbeelding 16, voorbeeld van een broeikas.

Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 267.

Afbeelding 17, voorbeeld van een broeikas.

Court, P. de la, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van ragtige en gemeene Landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden*, Amsterdam 1763, p. 422.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Afbeelding 18: Prent 10; Voorgevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 25.

Afbeelding 19 en 20: Prent 9; Bel-etage

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 23.

Afbeelding 21: Prent 6; Voorgevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 17.

Afbeelding 22: Prent 5; Plattegrond Bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 15.

Afbeelding 23 en 24: Prent 29 en 30; Voor en achtergevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 47-48.

Afbeelding 25 en 26: Prent 27; Bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 45.

Afbeelding 27: Prent 65; Voorgevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 83.

Afbeelding 28: Prent 64; Bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 82.

Afbeelding 29 en 30: Prent 33 en 34; Voor- en achtergevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 51-52.

Afbeelding 31 en 32: Prent 31 en 32; Souterrain en Bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 49-50.

Afbeelding 33 en 34: Prent 35 en 36; plattegrond begane grond en eerste etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 53-54.

Afbeelding 35 en 36: Prent 37 en 38; Voor en achtergevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 55-56.

Afbeelding 37 en 38: Prent 62 en 63; Voor en achtergevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 80-81.

Afbeelding 39: Prent 61; Plattegrond bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 79.

Afbeelding 40: Prent 60; Plattegrond begane grond, koetshuis en tuin.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 78.

Afbeelding 41 en 42: Prent 42 en 43; voor- en achtergevel.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, pp. 60-61.

Afbeelding 43: Prent 41; bel-etage.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 59.

Afbeelding 44: Voorbeeld van een watersteen museum Willet-Holthuysen.

Foto door dhr. G. Copier.

Afbeelding 45: Prent 46; plattegrond souterrain en tuin.

Aa, P. van der, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Amsterdam 1715, p. 57.

Afbeelding 46: plattegrond eerste verdieping.

http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/14?q_searchfield=trippenhuis&f_sk_documenttype%5B0%5D=prent

Afbeelding 47: plattegrond tweede verdieping.

http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/15?q_searchfield=trippenhuis&f_sk_documenttype%5B0%5D=prent

Afbeelding 48: plattegrond eerste verdieping.

http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/5?q_searchfield=trippenhuis&f_sk_vervaardiger=Vingboons%2C+Justus

Afbeelding 49: plattegrond souterrain door van Asbeck (1964).

Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Personeelsvertrekken in dwarshuizen en buitenplaatsen

Afbeelding 50: plattegrond bel etage door van Asbeck (1964).
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 51: plattegrond bel etage Oud-Amelisweerd.
Olde Meierink B., e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 105.

Afbeelding 52, 53 en 54: Historische foto's keuken (45 vanuit de hal gezien).
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 55, plattegrond begane grond Beeckesteijn.
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 56, plattegrond kelder.
<<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/weergave/search/layout/result/indeling/detail/start/25?searchfield=beeckesteijn>>

Afbeelding 57, overzicht landgoed in 1772 door Michael.
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 58 plattegrond begane grond ca. 1772 door L.F. Druck.
<http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/8?q_searchfield=l.f.+druck>

Afbeelding 59 plattegrond verdieping ca. 1772 door L.F. Druck.
<http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/9?q_searchfield=l.f.+druck>

Afbeelding 60 plattegrond uit opmeting 1792 door B.W.H. Ziezenis.
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 61, 62 en 63: opstand en plattegrond begane grond en verdieping vierde huis van Van Straaten.
R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Een tekenboekje uit 1812 en 19de eeuwse huisplattegronden'. *BULLETIN KNOB* (2000) nr.2, p.19.

Afbeelding 64: dienstvertrekken boven koetshuis.
Beelaerts van Blokland, Jhr. F.W.A., e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789 – 1989*. Van buitenplaats van de bankier Hope tot de zetel van de Provincie Noord-Holland, Haarlem 1989, p. 234 (bijlagen).

Afbeelding 65: plattegrond begane grond.
Beelaerts van Blokland, Jhr. F.W.A., e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789 – 1989*. Van buitenplaats van de bankier Hope tot de zetel van de Provincie Noord-Holland, Haarlem 1989, p. 233 (bijlagen).

Afbeelding 66: plattegrond begane grond door B.W.H. Ziezenis (1805).
<http://www.beeldbank.noord-hollandsarchief.nl/beeldbank/weergave/search/layout/result/indeling/detail/start/1/q/zoekveld/ziesenis/q/begindatum/?zoeken_x=-1173&zoeken_y=-179>

Afbeelding 67: plattegrond eerste verdieping door Jan Martens (1805).
<http://www.beeldbank.noord-hollandsarchief.nl/beeldbank/weergave/search/layout/result/indeling/detail/q/zoekveld/Jan%20Martens?zoeken_x=0&zoeken_y=0>

Afbeelding 68: plattegrond riolering met kelders en begane grond door Van der Hart (1791).
<http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/1?q_searchfield=hart&f_sk_geografische_naam=Herengracht>

Afbeelding 69 en 70: Opstanden voor- en achtergevel door van der Hart (1794)
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 71, 72: plattegrond riolering met kelders en begane grond door Van der Hart (1794).
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 73, 74: plattegrond begane grond en verdieping door Van Straaten (1812)
Archief Vereniging Hendrick de Keyser.

Afbeelding 75, 76: prent XXXI en XXX; doorsnede, gevel en plattegrond begane grond.
Normand, C., *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835, pp. 174, 176.

Afbeelding 77, 78: prent XXXIII en XXXII; plattegrond verdieping, gevel en plattegrond begane grond met koetshuizen.
Normand, C., *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835, pp. 178, 180.

Afbeelding 79, 80: prent XXXV en XXXIV; doorsnede, plattegrond verdieping en gevel, plattegrond begane grond
Normand, C., *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835, pp. 182, 184.

Afbeelding 81, 82, 83: prent XXXVIII, XXXVII, XXXVI; gevel, doorsnede, plattegrond begane grond, plattegrond verdieping
Normand, C., *De Vignola Der Ambachtslieden of gemakkelijke wijze om de vijf bouworders te teekenen, deuren, vensters en onderscheiden bogen, taflementen en eenvoudige kornissen de gepaste evenredigheden te geven, overeenkomstig met de hoogte der gebouwen*, Amsterdam 1835, pp. 186, 188, 190.

Afbeelding 84: Poppenhuis van Petronella Dunois
foto Rijksmuseum, Amsterdam, M. Svensson

Afbeelding 85: Het poppenhuis van Petronella Oortmans
<https://www.rijksmuseum.nl/nl/mijn/verzamelingen/37057--klaas-de-jong/poppenhuis/objecten#/BK-NM-1010,0>

Afbeelding 86: Het poppenhuis van Petronella de la Court
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Doll%27s_house_from_Petronella_de_la_Court_1670-1690.jpg